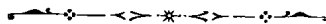

ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԻՐ ՆՈՅՆՈՒԹԻՒՆԸ ԳԱՐԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻ ՄԷՋ

Վալերի Բրիւսով

Ժամանակակից ռուս ամենանշուար բանաստեղծ և քննադատ գրիչներէն մին է Վալերի Բրիւսով, որ 1916ին Մոսկուայի Հայ մասնախմբէ մը յանձնարարութիւն կը ստանձնէ իմբպրեսիոն հայ բանաստեղծութեան ուսերէն թարգմանութիւնները՝ սկսեալ ամենահին ժամանակներէ մինչև մեր օրերը, նպատակ ունենալով ռուս մեծ ազգին ծանօթացնել մեր բանաստեղծական գրականութիւնը:

Մոսկուայի Հայ Մասնախումբին՝ որուն նախագահն էր Ս. Գ. Մամիկոնեան՝ կը մասնակցէին այս գովելի գործին շուրջ Կ. Բ. Կուսիկեան (վախճանած), Կարէն Միքայէլեան, Ա. Ի.

Խատտրեան և Պ. Ն. Մակինցեան: Մեծապէս նպաստած է հաւաքածոյիս խմբագրութեան Պրոֆ. Կոստանեան իւր լայնածաւալ հմտութեան, մասնաւորապէս Միջնադարեան բանաստեղծութեան բաժնին մէջ ամենակարեւոր տեղեկութիւններ տալով:

Անուանք հայագէտ Ռուս բանաստեղծներու՝ որոնք մասնակցած են իրենց թարգմանութեամբ զանազան հայ բանաստեղծութեանց՝ հետեւեալներն են. Ի. Կ. Բալտրուշայտիս, Կ. Գ. Բայլ — մոնտ, Ա. Ա. Բլոկ, Ս. Ա. Բունին աղագէտական, Վալերի Բրիւսով, Ի. Ա. Վեստոլովսկի, Ի. Ն. Վերիովսկի, Վեպեցկալովսկի, Ֆեոդոր Սոլոգուի, Վ. Ֆ. Խոդաշչիլ, Ս. Վ. Զերվինսկի և ուրիշներ: Ը. Յ. Մ.

ՊԱՏՄԱ — ԳՐԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Երկու ներհակ սկզբունքներու զոյգ ուժեր, հակընդդէմ գնացքով, խառնուելով և ձուլուելով նոր բանի մը, ուղղութիւն տուին Հայ կեանքի, և ստեղծեցին անոր ժողովրդեան նկարագիրն հազարաւոր տարիներու ընթացքին մէջ — Արեւմտեան և Արեւելեան տարբեր. Իւրոպական և Ասիական ոգին, Հայաստան՝ երկու աշխարհաց սահմանին վրայ գտնուելով՝ ընդ միշտ եղած է ազգաց մըցման ասպարէզ. բախտի բերմամբ նախօրօր սահմանուած է երկու զանազան մշակոյթի հաշտութեան ծառայելու. անոր՝ որու հիման վրայ զարգացաւ բոլոր քրիստոնեայ Արևմուտքը, և անոր՝ որ մեր օրերը կը ներկայացնէ մահմետական Արևելքը: «Հայաստան» Եւրոպայի առաջապահն Ասիոյ մէջ», այս վաղուց առաջարկուած ձևն՝ ուղիղ կը սահմանէ մեր ժամանակի Հայ ժողովրդեան վիճակը: Հայ ժողովրդեան պատմական առաքելութիւնն է՝ ըստ իւր յառաջադէմ զարգացման փնտռել և գտնել Արեւելքի և Արևմուտքի համադրութիւնը, և այս ջանքը լիապէս կ'արտայայտուի հայ զեղարուեստական ստեղծագործութեան, գրականութեան և բանաստեղծութեան մէջ:

— Արդի գիտութիւնը՝, տեսականին մէջ ցուցադրուած և փայլուն կերպով լուսարանուած Ակադեմիական Ն. Մառնէ կը տեսնէ հայ ժողովրդեան էութեան մէջ Արևմտեան և Արևելեան տարբեր Այս տեսականը հայ ժողովրդեան ծագումը կը կապէ Դա-

1. Այստեղ ես միայն կրնամ տալ մի քանի ակնարկներ Հայաստանի պատմական ճակատագրի մասին, Հայ ժողովրդեան աւելի մանրամասն պատմութիւնը հրատարակած եմ առանձին պրակով՝ լրացնելու համար

այս ուրուանկարը, և ապագայում է նոյնպէս Մոսկուայի Հայ Յանձնախումբին, — ՎԱԼԵՐԻ ԲՐԻՒՍՈՎ «Ռուսական» Կար Հայ ժողովրդեան պատմական ճակատագրին հիւսիսէն սկսեալ մինչև մեր օրերը», Մոսկուա, 1916:

մերական ըստած ջարժման հետ Ը-Է. դա-
րուն (Ն.Ք.)։ Այն զարուհ մէջ Փոփու-
զական ցեղերէն մին (հետեւեալաբար Հնդ -
Եւրոպական արմատ) Թրակիայէն անցնե-
լով ուրիշներու հետ ի Փոքր Ասիա՝ դիմե-
ցին Ալիս և Եփրատ գետերու վերին կողմե-
րը, տիրեցին դրացի ժողովուրդներու՝ յորս
կային նաև Ուրարտու և Նայիրի, մասամբ
ստրկացնելով, մասամբ ձուլելով յնիկներն
(ոչ Հնդ - Եւրոպական, ըստ Մատի, այլ
Յարեթական արմատ)։ Այս երկու ցեղերու
խառնումէն՝ Փոփուզացի աշխարհականներէն՝
Հնդ - Եւրոպական ծագումով, և ընկճեալ
Ուրարտացիներն Յարեթական ծագումով,
ձեացաւ Հայ ժողովուրդը, իր հետ միա-
ցընելով այսպէս, մաքուր արեւելեան տարրը
(ուրարտական)՝ արևմտեան (փոփուզացի)
տարրին հետ։ Այս կը հաստատուի հայ լե-
զուաբանական վերլուծումով, հին պատ-
միչներու վկայութեամբ, հնաթոսական
փաստերով, ազգագրութեամբ, աշխարհա-
գրութեամբ և վերջապէս հայ ժողովուրդեան
աւանդութեամբ։ Ասոր համար մենք իրա-
ւամբ կ'ուզենք ըննութեան առնել հայ
ժողովուրդը իր ինքնութեան մէջ իբր արեւ-
մրտեան - արեւելիք. մի և նոյն ժամանակ
իբր ասիացի և եւրոպացի։

Բոլոր հայոց պատմութիւնը կը հա-
ւաստէ ժողովուրդեան ողոյն այս երկմիու-
թիւնը, քանի որ սա փոփոխակի զանազան
ազդեցութեան ենթարկուած էր, երբեմն
իւր արեւելեան դրացիներուն և երբեմն
արևմտեան իւր պատմութեան արշալուսին՝
հարկադրուած էր կրելու պարսկա - իրա-
նեան բուռն ազդեցութիւնը, քանի որ այն
առանձին սատրապութեան կը պատկանէր՝
ի Թիւս հին պարսկական պետութեան (Չ. Էն
Դ. դարու Ն. քան զՔրիստոս)։ Հայերը կը
կառավարուէին պարսիկ սատրապներով.
պարսկական օրէնքներով կը դատուէին և
կը մասնակցէին պարսկական զինուոց. ժո-
ղովուրդեան մէջ տարածուեցան պարսիկ
լեզուն և զուտ պարսկական սովորութիւն-
ները, և վերջապէս հայերը մեծաւ մասամբ
իւրացուցին պարսկական հին ազգային
կրօնքը, Պարսիկներուն - արիւ - եւրոպա-

կան արմատ, — լեզուն կը պատկանի
արիական հնդդի ընտանեաց, Այլ հին
պարսից իշխանութիւնները ժառանգութիւն
էին ստորա - բարելոնական (սեմական)
կայսրութեան։ Պարսիկները զօրաւոր ճըն-
շուժ կրեցին այն սեմական քաղաքակրթու-
թենէն՝ որ կազմուեցաւ հազարաւոր տա-
րիներ առաջ քան մեր թուականը, Ասիոյ
նախադրունքներու և մասնաւորապէս Տիգ-
րիսի և Եփրատայ աւազաններուն մէջ, և
իւրացուցին Եգիպտական քաղաքակրթու-
եան տարրերը՝ որոնց հետ ասորա -
բարելոնականները միշտ յարաբերութեան
մէջ էին։ Իրանականութեան ենթարկուելով
հայերն ընդունեցան նաև չափով մը ասո-
րա - բարելոնական քաղաքակրթութեան
սկզբունքներն։

Պարսկական իշխանութեան շրջանը հայ
ազգի նկարագրին վրայ ծանր հետեւանքներ
թողուց, զորս կարելի է յաշորդ դարերու
մէջ նշմարել՝ անոնց բարոյականի, հաւա-
տայեաց և կառավարչական կազմին մէջ։
Որինակի համար պարսկական լեզուն ձյն
աստիճան տարածուած էր Հայոց մէջ՝ որ
մինչև իսկ կիները գիտէին զայն (վկայ
Քսենոփոն), և անտարակոյս մինչև իսկ
այս հնադարեան ժամանակէն ի վեր հայ
լեզուի մէջ մտած են քաղմաթիւ իրանա-
կան արմատներ։ Հայկական ամենադից
տաճարը զրեթէ միաժամանակ կը հան-
դիպի իրանականին հետ, և Ստրաբոն կը
զրէր թէ բոլոր պարսից աստուածները կը
պաշտուէին նաև Հայոցմէ. ապացոյց են հայ
աստուածներու անունները, Արամազդ, Անահիտ,
Տիր, Միրհա. ընդունուած էր
Հայոցմէ և զրազաշտական գաղափարը,
Հայ Թագաւորին արքունիքն իւր պաշտո-
նական « Արքայ արքայից » տիտղոսով՝
մինչև վերջին ժամանակներն ընդօրինա-
կութիւն էր շրջութեան պարսկական
արքունեաց։ Ընդհանրապէս փարթամու-
թեան, մեծութեան և շքեղութեան կարգէ
դուրս հրապարակ իւրացուցեր էին իրենց
արեւելեան դրացեաց ազդեցութեամբ, մի
ժամանակ տէր և իշխան։ Այս ազդեցու-
թեան հակակշիռ եղաւ հակայական հելլենա-

կանոնքան ազդեցութիւնը՝ որ սկսաւ խիստ արագ տարածուիլ Արեւելք՝ Աղեքսանդր Մեծի (մեռած 323 Ն. քան զԳրիստոս) աշխարհակալութենէ ետքը և Ասիոյ մէջ ձևացան Նոր կէս - Յունական թագաւորու- թիւնները՝ Մակեդոնացւոյն աշխարհակալու- թիւններն Արեւմուտքի դռները բացին բոլոր մերձաւոր Արեւելքի համար, որ ամբողջ հազարաւոր տարիներ կղզիացած զոց կեանքով ապրած էին։ Մերձաւոր Երեք դարերու (Դ. դարու վերջերը և Ա. դարու կէսին Ն. քան զԳրիստոս) ընթացքին մէջ էլլադայի բարերար հոտը բուրելով Հայաս- տանի վրայ, շատ մը բաններու մէջ շըր- ջնց գաղափարները, աշխարհաստեանութիւնը, նոյն իսկ ժողովրդեան նկարագիրը։ Ենչա- սպառ Յունաստանը փոխանցեց, ինչպէս շատ ուրիշ երկիրներուն, յայտէս նաև Հայաստանի, իւր վերջին հառաչները պըտ- դարերելով բոլոր Եւրոպիոյ քաղաքակրթու- թիւնը։ Անձնատուր ըլլալով հայերն հել- լենականութեան՝ նովին իսկ գործով մաս- նակցեցան գեղեցկութեան անմահ աղբիւրին և գաղափարին՝ ուսկից ցարդ մենք կը հա- նենք մեր լաւագոյն գաղափարականները։ Հիլլենականութեան արդիւնքն արդէն որոշ ձևով երեցաւ Մեծին Տիգրանայ (95 - 56 թ. Ն. քան զԳրիստոս) և իր յաջորդաց ժամանակ։ Գէթ բարձրագոյն դասն Հայ Հասարակութեան այն աստի- անտարակոյս կը գտնուէր յոյն ազդեցու- թեան տակ։ Այն ժամանակ Հայ Ճարտա- րապետութիւնը կը կրէր իր վրայ գեղա- բուսատին կնիքը, հայոց տաճարներուն մէջ սկսան երևնալ ուղիմպիական արձաններն հաւասարապէս ազգային աստուածներու հետ։ Կրթութեան հայերը կը հասկնային յու- նարէն, կը կարդային յոյն հեղափոխութիւնը, կը հետաքրքրուէին յոյն գեղարուեստով։ սովորութիւն եղած էր պատանիներ զըր- կելու Աթէնք և ուրիշ ուսումնական էլլա- դայի կեդրոնները՝ ուսմանց կատարելագոր- ծութեան համար։ Գիտենք մենք որ հայ թագաւորներու պալատները կը հրաւիրուէին հելլէն հետորներ, բանաստեղծներ, գիտնա- կաններ, նկարիչներ։ Հայաստանի մայրա-

քաղաքներուն մէջ՝ արքունի թատրոններում՝ կը ներկայացուէին էլլադայի մեծ ողբեր- զուններու քերթուածները, Մեծն Տիգրանի որդին, թագաժառանգ (ապա թագաւոր) Արտաւազդ Բ. ինքն կը գրէր հելլէն լե- զուով տրամաններ և բանաստեղծութիւններ։ Այս հելլենական ազդեցութիւնը՝ ինչպէս կ'երևի՝ ժողովրդի խորը չէր թափանցած, սակայն անոր ստեղծողական ներգործու- թիւնը յետոյ երեցաւ բոլոր հայ հոգեւոր կենաց արտադրութեանց մէջ։

Աստ պէտք է նշանակել որ այն դարու մէջ՝ երբ պատմական բախտի պատեհու- թեամբ՝ մի ժամանակ հասաւ Հայաս- տան իսկական կայսրութեան բարձրու- թեան, երբ հայ (արքայ արքայից) տիրապետութիւնը կը տարածուէր Կուրէն մինչև Յորդանան, և Միջագետք լեռներէն մինչև Կիլիկիան Տաւրոսը, հայ ժողովուրդը ընդունեց իր մէջ արևելեան բանաստեղ- ծութեան (սեմական) նոր ալիքը։ Տիգրան Մեծն և Արտաւազդ Բ. իրենց աշխարհա- կալութեամբ կը հասնէին մինչև Հրէաստանի սահմաններն և օգտակար համարեցան գաղ- թեցնել ի Հայաստան բազմաթիւ հրեաներ (հայ պատմիչները կը հաշուէին 100,000 գերդաստան)։ Յետոյ քանի մը նշա- նաւոր հայ ընտանիքներ իրենց ծագումը կը համարէին այս գաղթական հրեաներէն, մինչև իսկ Սաղմոսեբգու Դաւիթ թագա-ւորի ցեղէն՝ Հասկանալի է որ այս գաղ- թական հեղեղը չէր կրնար ունենալ իսկական ազդեցութիւն ժողովրդի զան- զուածին վրայ։ Այլ ինչ ինչ հետեանք կարող էր թողուլ անոր նկարագրին վրայ, ինչպէս ընդհանրապէս որ և է Փոքր Ասիոյ ուրիշ զանազան ազգութիւններ՝ այն մի քանի տասնեակ տարիներու ժամանակներն՝ երբ հայ յաղթող թագաւորները կը կատա- ըէին իրենց արշաւանքները կասպից ծովէն մինչև միջերկրական, և Եւրասիան Պոնտոսի եզերքներէն մինչև Միջագետքի խորերը՝ երբ կրկին խառնուեցան ցեղերը. երբ նոր քաղաքներ կը կառուցուէին (ինչպէս զե- ղեցիկ Տիգրանակերտը) և եկուորներու հետ ցրուեցան երկրի զանազան կողմերը։

և երբ դարեւելէ ամբարուած գանձերն՝ ի թիւս որոց զեղարուեստականները՝ նուաճեալ երկիրներէ թափեցան յաղթող Հայաստանի սահմանները:

Հոռով ստիական երկիրներու պետութեանց կարգը մտնելէն և հռովմէական տիրապետութեան բոլոր Արեւելքի մէջ տարածուելէն ետքը, իբր աստիճանաբար թագաւորութիւններ և ժողովուրդներ իւր ծանր լուծին տակ կը հաւաքէր, Հայաստան չէր կրնար դիմադրել արևմտեան նոր և ուժեղ ալեաց ազդեցութեան, այս անգամ հռովմէականացման Հոռովմայեցիք Ասիա մտան ի սկիզբն Բ. դարու յ. ք. Գ. (189 տ. պատերազմ Մակենսիոյ մօտ). բայց Հայաստան երկար ժամանակ դէմ դրաւ հռովմէական ազդեցութեան, հռովմէականութեան. հակառակ կեցաւ ժողովրդեան բարձրագոյն դասակարգի հելլենականութիւնը և ժողովրդեան իրանեան զանգուածը: Բարձրագոյն դասակարգը հռովմայեցւոյ մէջ նկատեց բարբարոսներ, Ելլադայի ստրուկները, ժողովուրդը ձգտեցաւ դրացւոյն կողմը, ազգականի՝ ըստ սովորութեանց, և ըստ կրօնի՝ Պարթեներու, որոնք շատ բաներու մէջ յաջորդութիւն էին պարսկական պետութեան: Երեք հարիւր տարուան ընթացքի մէջ (Ա դարու կէսէն յ. Գ մինչև ցկէս Գ. դարու յ. Գ.) Արեւելքի և Արևմուտքի պատերազմներու ժամանակ, ի Հայաստան մարմնացաւ պատերազմ «հռովմէական կուսակցութեան և պարթևական կուսակցութեան» ձեռն տակ, Գարեբ անցան մինչև որ հռովմէականութիւնը յաջողութիւնը գտաւ Հայաստանի մէջ, և պէտք եղաւ արմատական քաղաքական յեղափոխութեան՝ որպէս զի Հայաստան յ. Գ. դարու մէջ Հոռովմի անձուկ կերպով մօտեւար և ըլլար ճշմարիտ դաշնակից: Հայաստանի և Հոռովմայեցւոց նախնական յարաբերութիւնները թշնամական էին: Հոռովմայեցւոց յարձակողական շարժումները դէպ ի Արեւելք՝ կը սպառնար տեղւոյն բոլոր թագաւորութեանց ազատութեան, որով զբոկեց բնականապէս բոլոր ասիական թագաւորութիւնները՝ դաշնակցելու Հոռով-

մայ դէմ: Այսօրինակ դաշնակցութիւն էր մեծին Տիգրանայ և Պոնտացի Միհրդատի (Եւպատոր) կամ Արտաւազդ Բ. ինը պարթևաց թագաւորին հետ: Եւ ընդհանրապէս ամբողջ երեք հարիւր տարի մինչև նոր – պարսկական պետութեան հաստատումը հայերը միշտ մնացին բնականապէս թշնամի Հոռովմայեցւոց, թէպէտև երբեմն սպառնալեաց տեղի տալով դուրս կու գային իբրև դաշնակից Հոռովմայեցւոց, Հոռովմ կարողութիւն չունէր ստրկացնելու զՀայաստան. հռովմայեցւոց տպած մետաղներն «Ընկձեալ Հայաստան», «Գրաւեալ Հայաստան», «Յաղորտած Հայաստան», ևն. ևն. մակագրութեամբ՝ լոկ պարծանքի համար էին միայն. Հայաստանի հպատակութիւնը որուն հետամուտ էր Հոռովմ՝ (ըստ վկայութեան Մոմենի)՝ «Ներքին կապերէ զուրկ էր»: Տրայանոսի փորձն զՀայաստան հռովմէական գաւառ մ'ընելու՝ չաջողեցաւ, և ոչ տարի մը դիմացաւ. ևն: Այլ Հոռովմայ տուած հարուածներն Հայաստանի, Սիդդայի, Լուկուլլոսի, Պոմպէի, Անտոնինոսի, Կորբուլոսի և այլոց արշաւանքներով տարաբանցիկ գայն Հոռովմայեցիք քալլ առ քալլ հետեւելով հարկադրեցին զհայերն՝ հրաժարելու բոլոր իրենց աշխարհակալութիւններէն և կամաց կամաց ներփակեցին զինքը իր բնական սահմաններուն մէջ. վար ի լուցին (կայսեւ, բական) բարձրութենէ սզգային թագաւորութեան աստիճանի վրայ, որ յետոյ չկարողացաւ դիմադրել իւր զօրեղ դրացիներուն:

Այսու ամենայնիւ Հոռովմայ հետ շարունակ յարաբերութեան մէջ ըլլալով՝ երբեմն թշնամական և երբեմն բարեկամական՝ անխուսափելիօրէն ներմուծին ի Հայաստան հռովմէական քաղաքակրթութեան սկզբունքներ: Արդէն Տիգրան Մեծն կը համարէր զինքը «Հոռովմայ ժողովրդեան բարեկամ և դաշնակից», և կտակեց իւր որդւոյն՝ դաշնակից մնալ Հոռովմայ հետ՝ իբր երաշխիք թագաւորութեան սպահովութեան համար: Նոր պատերազմներն Հոռովմայ դէմ՝ շատ իտալացի գերիներ բերին Հայաստան, որոնց հետեւեցան հռովմայեցի վաճա-

ռականները Անտոնինոս իւր բանականերով հարկադրուեցաւ քանի մ'ամիս անցնելու Հայաստան (37 տ. ն. ք. Բ.). Օգոստոս ղրկեց Հայաստան մասնաւոր ղեկավարութիւն՝ առաջնորդութեամբ իշխան Տիբերիոս Կլաւդիոսի (20 տ. ն. ք. Բ.), յետոյ դեպանութեան հետ երեցան Օգոստոս Կայսեր որդեգիրն Կայիոս Կիսար (1 կամ 2. յ. Բ.) և Կերմանիկոս (18 տ. յ. Բ.): Հայաստանի գահուն վրայ բարձրացան, հասկանալի է Հռովմայ նենգութեամբ, հռովմական կրթութիւն առած անձինք (Տիբերան է. Տիբերան 2. իշ.), Տրդատ Թագաւորն (58-59 և 62-107 տ. յ. Բ.) յետ երկար (շատ պարագաներու մէջ, յաղթանակաւ) պատերազմներու հռովմայեցոց դէմ՝ յօժարեցաւ անձամբ Հռովմ հրթիռու և ընդունելու Հայաստանի Թագը Ներոնի ձեռքէն: Տրդատին հետ կ'երթային շատ նշանաւոր հայեր. ճամբորդութեան ժամանակ քաղաքները մեծամեծ հանդէսներով կ'ընդունէին զիրենք. Նարոնի և Հռովմ ի պատիւ Թագաւորին տուին մեծամեծ խնջոյքներ, տոնական հանդէսներ, ներկայացումներ, թատրոններու մէջ, կրկններու մէջ՝ խաղեր, ի դարձին Տրդատ հետը տարեր է շատ իտալացի նկարիչներ, վարպետներ և մշակներ, վերաշինելու՝ պատերազմներէ կործանած քաղաքներ և տաճարներ:

Քրիստոսի Բ. դարէն Հռովմայ քաղաքակրթական ազդեցութիւնը կ'սկսի յայտնապէս երևնալ Հայաստանի մէջ: Զայս կը հաստատեն հնախօսական տուեալներ, — յայտնի պեղումներն Գառնի (Հին Գառնի), ուր գտնուած է տաճար Բ.-Գ. դարու՝ նոյն ժամանակի հռովմական ճարտարապետութեան ձևերու նմանութեամբ: Նոյնպիսի ազդեցութիւն երեցաւ նաև քանի մը մասնական ուրիշ հնագիտական պեղումներու մէջ: Պէտք է ենթադրել որ հայոց մէջ մտաւ նաև լատին լեզուի և հռովմական գրականութեան գիտութիւնը: Գոնէ կասկած չկայ որ հայ պատանիներ իրենց կրթութիւնը կատարելագործելու համար կ'երթային Հռովմ, ինչպէս նախընթացաբար կ'երթային Աթէնք. թէպէտ և հայերը

կրնային սորվիլ լատին լեզուն և իրենց հայրենիքը, քանի որ Բ. դարուն՝ Հայաստանի զանազան քաղաքներու մէջ կեցած էին հռովմական քաղապահ զօրք: Հին Հայաստանի սահմաններու մէջ հիմա շատ լատին արձանագրութիւններ կը գտնուին. Տրդատայ մէջ վերտառութեան մէջ (Գ. դ.) կը գտնուի լատին «փետրուար» բառն գործածուած, են, են:

Ի Հայաստան հակակշիռ ելաւ հռովմական ազդեցութեան՝ պարթևական կուսակցութիւնը. ազդեցութիւն՝ որ ժողովրդեան մէջ կը պահպանէր թշնամութիւն ընդդէմ Հռովմայ և այն ամէն բանի՝ որ կու գար Արեւմուտէ: Պարթևը շատ քանի մէջ մերձաւոր էր Հայաստանի, վասն զի նման պայմաններու մէջ գտնուելով, հայ և պարթև երկու ժողովրդեան մէջ գոյութիւն ունէին շատ հին ազգականական կապեր, նմանութիւն բարոյականի մէջ, և գրեթէ միևնոյն կրօնը: Բաց ասկից՝ Պարթևաց հետ զաշնակցութիւնը կը յուսացնէր պահպանելու քաղաքական անկախութիւնը. մինչդէռ Հռովմայ մերձեցումը հպատակութիւն կը նշանակէր, անցը ճորտութեան վիճակի, (զոր հռովմայեցիք կ'ընդգծէին՝ պահանջելով որ հայ Թագաւորները Թագն իրենց ներկայացուցչաց ձեռքէ ընդունէին): Առաջին դարու կէսերուն (յ. Բ.) Պարթևը յաջողեցան հայոց գահին վրայ իշխան հանել իրենց արքայական տունէն (այս իշխանաց կարգէն էր նաև՝ Հռովմ գնացող Տրդատ Ա.): Իշխանութիւնը շուտով ազգայնացաւ, այլ միացին ազգակցական կապերը պարթև Թագաւորաց հետ, որ նոյնպէս պիտի օգնէին ընդհանուր սկզբունքներու տեսակետութեանը և Հայաստան Պարթևաց հետ:

Պարթևը չուներալով բարձր քաղաքակրթութիւն՝ չկարողացան Հայաստանի վրայ ազդել բառին իսկական նշանակութեամբ, այլ դաշնակցութիւն և հաղորդակցութիւն կ'ամրացնէր ի Հայս աւանդականութիւնը, իրանական տարրը: Այսպէս մի և նոյն ժամանակ Հայաստան թէ՛ հռովմականացաւ և թէ՛ մերձեցաւ իր դրացի իրանեան ցեղին. Արեւմուտը և Արեւելք երկու

սկզբունքներն ալ հաւասարապէս զարգացան:

Հայաստանի ուղղութիւնը զգալի կերպով փոխուեցաւ, յետ անկման պարթեական թագաւորութեան (մերձաւորապէս 226 ա.) երբ անոր տեղն անցաւ պարսկական նոր իշխանութիւնը, Սասանեանք, գրաւելով պարթե թագաւորներու գահը, վճռականապէս կտրելով իրենց նախորդներու աւանդութիւնները, Նոր պարսիկները ոգևորած պարսկական պետութեան անցեալ փառաց շքեղ երազներով՝ կը դիմէին անոր, վերականգնելուն իրենց երկրին մէջ հին պարսկական սովորութիւններն, ի մէջ այլոց և հին զրադաշտականութիւնը իւր բոլոր սկզբնական մարքութեան մէջ և հալածելու ինչ որ պարթեական էր: Բնական էր որ Սասանեանք չէին կրնար բարեկամական աչքով նայիլ Հայաստանի վրայ, ուր կը շարունակուէր թագաւորիկ պարթե իշխանութիւնը՝ զոր ի Պարսս տապալած էին: Բաց ասկից, նոր պարսիկները ցոյց տուին անմիջապէս յարձակողական հոգին ընդդէմ բոլոր դրացի երկիրներու: Թէ՛ հռովմայեցւոց զաւանդներու սահմանազխի և թէ՛ Հայաստանի, Սյս ժամանակ հռովմէական քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը Հայաստանի մէջ այնչափ ուժեղացեր էր՝ որ կարելի եղած է դաշնակցելու հռովմայեցւոց հետ ընդդէմ հասարակաց թշնամոյն: Եւ յաջորդ դարու ընթացքին, բոլոր պատեւրազմներու մէջ զորս միեզ կայսրութիւնը ընդդէմ Պարսից, և որ իսկական շարունակ մէկ պատերազմ էր (որ յետոյ դարեր ճշեց), հայերը միշտ հռովմայեցւոց կողմը օգնութեան կը հասնէին իրրեւ ճշմարիտ դաշնակցի:

Հռովմայեցւոց հետ Հայոց ունեցած միութիւնը աւելի ևս ամրացաւ՝ երբ Հայոց Տրդատ Գ. մեծ թագաւորը բոլոր ժողովրդով մկրտուեցաւ (295-299 կամ 301) և քրիստոնէութիւնը պաշտօնական կօծնք եղաւ Հայոց: Ընդունելով քրիստոնէութիւն՝ որ ժողովրդեան սրտին խորը թափանցած էր՝ հայերը վերջնականապէս կապուեցան Արեւմտեան աշխարհի հետ, քրիստոնեայ

Եւրոպայի հետ: Բոլոր յաջորդ դարերու ընթացքին մէջ անոնք հաւատարիմ մնացին իրենց կօծնքին, և չյաղթուեցան իսլամութեան, որ ապագային ուժի զօրութեամբ հպատակեցուց իրեն՝ Սելիյ Նախապիւսնե ժողովրդներէն մեծ մասը: Քրիստոնէութիւնը անյաղթելի անդունդ մը բացաւ Հայոց և Պարսից մէջ: Սակայն նորադարձ ներու հաւատորսութիւնը և քաղաքական դաշնակցութիւնը Հռովմայ հետ՝ չէր նշանակեր Արեւելէն բոլորովին բաժնուիլ: Արեւելեան սկզբունքները կը պահպանուէին այն ժամանակի Հայաստանի մէջ քրիստոնեայ Ստուրց ազդեցութեամբ, ուսկից որ ընդունեցան նոր վարդապետութիւնը: Ստուրց ազդեցութիւնը յետոյ յայտնի երեցաւ հայ գրականութեան առաջին շարժման մէջ և Հայաստանի ամենահին եկեղեցական կազմակերպութեան յուշարձաններուն վրայ:

Ինչպէս յայտնի է՝ Հռովմայեցիք շատ վատթար կերպով հատուցին Հայոց հաւատարմութեան փոխարէն: Յովիւան Կայսրն ամօթալի խաղաղութեան դաշն կնքեց Պարսից հետ, տալով իրաւունք անոնց՝ աւերապականութեան տալ զՀայաստան. և սա, յայտնի է, չկարողացաւ դիմադրել թափին պատերազմի մը՝ որուն դէմ և ոչ Հռովմայեցւոց ուժը պիտի բաւէր: Իսկ յետոյ (Գ. դարու կէսէն Է. դարու սկիզբն) հռովմէական կայսրութիւնը և Պարսիկներն զՀայաստան բոլորովին բաժնեցին մէջերէն, այնպէս որ երկու դարոց ընթացքին մէջ (ցսկիզբն Է. դարու) Հայաստան բաժնուած էր երկու մասի, Բիւզանդական և Պարսկական: Սյս երկու մասերու սահմաններն անդադար փոփոխութիւն կը կրէին, քանի որ Բիւզանդական կայսերաց, Յուլիանոսի, Մաւրիկիայի, Հերակլի առանձին նուաճումները կը փրցնէին պարսիցմէ Հայաստանի առանձին նահանգներ՝ կայսրութեան հետ միացնելով: Այլ ընդհանուր գործոց վիճակը կը մնար անփոփոխ: Սյս երկու Հայաստանները կը մնային իբր երկու օձախ, ուր կը վստէր և կ'ամրանար հայ կեանքի հիմնական սկզբունքները, Բիւզանդական

նրին՝ արևմտեան, և Պարսկականին՝ արևելեան:

Բիւզանդական կայսրը գիտակցութեամբ կը դիմէին դէպ ի Հոփմանկոնորին (այն ժամանակի բացատրութեամբ, այսինքն, հելլենականութեան) իրենց հայկական բաժնին մէջ. կը ներմուծէին հոն ընդհանուր կայսերական վարչութիւն, կը յայտարարէին պետութեան լեզուով—յունարէն. կ'օգնէին տարածելու յոյն գրականութիւնը, Բիւզանդական գեղարուեստն, ևն, ևն. վերջապէս ամէն միջոց ծնող կ'առնէին մինչև իսկ բոնութեամբ մտնցնելու հայկական եկեղեցին (շատ առաջ առանձնացած) բիւզանդականին: Պարսկական Հայաստանի մէջ, ըստ ճիշտ բացատրութեան Եղիշէի պատմագիրին, «Թագաւորութիւնը անցաւ նախարարաց», այսինքն կայսրածատէր իշխանաց, որոնք տուրքեր կը ժողովէին, պարսից բանակին որդունը թուով զօրք կը հայթայթէին, այլ ներքին գործերու մէջ ազատ կը կարգադրէին (որ տարաւ աւատականութեան): Հայաստանի այս մասին մէջ ազգային (իրական) սկզբունքը զարգացաւ, թողունք ըսելու այլ ևս, որ ժողովրդեան կեանքին վրայ ինչ ինչ ազդեցութիւն անկարելի էր որ ըրած չըլլար, դնելով պարսիկ իշխաններ, (իրան)՝ ասպանեան նշաններ հայ ճարտարապետութեան մէջ):

Երկու ազդեցութիւններն ալ յաջողութիւն գտած ըլլալ կը տեսնուին պատմութեան ընթացքի իրականութեան մէջ: Ե. դարու մէջ ծագեցաւ և սկսաւ ընտրով տարածուիլ ազգային հայկական գրականութիւնը, Ս. Սահակայ և Ս. Մեսրոպայ ձեռքով հայկական գրոց գիտէն ետքը: Սկիզբն՝ հայկական գրականութիւնը որոշակի ասորոց ազդեցութեան տակ ինկաւ, և ինչպէս կ'ենթադրեն՝ Ս. Գիրքը նախ ասորական թարգմանուեցաւ ի հայ լեզու (յետոյ սրբազրուեցաւ յունարէն բնագրի վրայէն): Այլ Ձ. դարէն սկսեալ հայ գրականութեան մէջ յունական մեծ ազդեցութիւն կ'ենրևէր, հայեր կը թարգմանեն մեծ քանակութեամբ յունարէն գրքեր փոխառփայական,

աստուածաբանական, ճարտասանական, պատմական գրքեր, քերականութիւններ և ստոյգ փոտութիւններ՝ մաթեմատիկա, աստղաբաշխութիւն, բժշկութիւն, աշխարհագրութիւն, ևն, ևն: Բոլոր հայ գրականութեան այս շրջանը կը կրէ հելլենականութեան դարու անունը: Իւր ծաղկունը զազաթնակտը կը հասնի Է. դարը, երբ նոյն իսկ հայերէն լեզուն կը յարմարէր յունարէն լեզուի գրքերու և ձեւերու մէջ, հարստանալով նոր ոճերով, խօսքի նոր դարձուածքով, նոր դասաւորութեամբ բառից, երբեմն արուեստակեալ, Հելլենասէր հեղինակներու մէջ յայտնի կ'երևի փափագը՝ իւրացնելու յոյն գրականութեան լաւագոյն կողմերը, ըննափորութիւն զաղփարաց, վերլուծական յարաբերութիւն խօսած նիւթին վրայ, ստոյգ և պարզ արտայայտութիւն:

Ասոր գուգահեռական՝ Հայ ժողովրդեան մէջ անտարակոյս գոյութիւն ունէր կուսակցութիւն՝ պարսից կողմը մերձեցնելու: Որոնց ներկայացուցիչները կը գիտաւորագրուէին գլխաւորապէս հասարակութեան բարձրագոյն դասէն, մասնաւորապէս տիրող իշխանաց մէջ, և որոնց՝ պարսից հետ քաղաքական յարաբերութեանց մէջ՝ կը տրուէին զանազան առանձնաշնորհներ: Աւանդութիւնը (անդրդար ըստնոր ըննադատութեան) կը մեղադրէ, օրինակի համար, Վասակին համակրութիւնը դէպ ի պարսիկներն, երբ պարսկական Հայաստանի կառավարիչն էր. (451 տ.) ապստամբութեան ժամանակ մերժեց միանալ ժողովրդեան շարժման հետ: Գուտտինիանոսի պատերազմի ժամանակ՝ հայոց մի մասն կամաւորապէս պարսից կողմը կը բռնէր: Հայոց գաւառներու մէջ զորս Գուտտինիանոս միացուցեր էր կայսրութեան՝ ապստամբեցան այն գաւառները՝ Պարսից հետ միացնելու նպատակաւ, ևն: Այս անցքերը և մասնութիւնները, չնայելով կարգ մը յայտնի ապստամբութեանց ընդդէմ պարսից հարստահարութեանց, ինչպէս Մեծն Վարդանայ (451 ամի), Վահանայ Մամիկոնեանի, (484 տ.) Վարդայ (511), միւս Վարդանայ

(571 տ.) և ուրիշներու, կը վկայեն որ հայ ժողովրդեան մէջ կուսակցութիւն մը կար, որ կը զգար կապ և ազգակցութիւն Արեւելեան աշխարհի հետ:

Արաբական տիրապետութիւնը (ի. դարու կիսուն) միացուց բոլոր հայկական նահանգները խալիֆայութեան իշխանութեան ներքեւ: Որոյ հետեանքն այն եղաւ որ կորսնցուց Արևմուտքի հետ ունեցած այն կապը՝ որ կը պահպանուէր Բիւզանդիոնի միջոցաւ, և անկէ չորս դար ետքը հայ մշակույթը զարգացաւ գլխաւորապէս արևելեան ազդեցութեան տակ: Արաբական անմիջական տիրապետութիւնը Հայաստանի վրայ տեղեց մերձաւորապէս երկու դար (652 տ. 861 կամ 885). այլ հայկական երկիրներու մէջ խալիֆայութեան ուժն երթալով կը տկարանար (որ կը ցուցնէ հարկայն հաւաքումն որ դրուած էր Հայոց վրայ, 13 միլիոն դիրհեմէն լ՛. դարու մէջ կ'իջնէ 8 միլիոնի. յետոյ 4 միլիոնի՝ Թ. դարու մէջ. նուազ քան 2 միլիոն՝ Ժ. դարու մէջ): Խալիֆայութեան տկարութիւնը հասաւ այն աստիճանի՝ որ հայ աւատական տիրապետութիւններն աստիճանաբար կը դառնային ևս ազատական հայ թագաւորութիւններ և իշխանութիւններ, որոնց ամենանշանաւորն եղած է Բագրատունեաց թագաւորութիւնը (885) Անի մայրաքաղաքով: Բագրատունեաց թագաւորութիւնն ալ երկու դար տեղեց (Բագրատունեաց վերջինը՝ Գագիկ Բ. ըս. պահուած է 1079 տ.): Բագրատունեաց թագաւորութիւնը կործանուեալ Արևմտեան ստրկութենէ, նոր Եւրոպայէ՝ որ կը զարգանար այն աստեղ (Թ.-ԺԱ. դար) միջնադարեան յատուկ մշակույթով: Բոլոր Բագրատունեաց ժամանակը մենք չենք գտներ Արևմտեան Եւրոպայի ազդեցութեան զգալի հետք, և ընդհակառակն կը տեսնենք թափանցած՝ մահմետական Արևելքի շատ հետքեր: Յիրաւի Բիւզանդիոնի հետ ունեցած կապը վերանորոգուեցաւ, բայց նոյն ինքն Բիւզանդիոն այն ժամանակները շատ բաներու մէջ արեւելեան ազդեցութեան տակ կը գտնուէր:

Այս երկու դարազուլներն — Արաբա-

կան տիրապետութիւնը և Բագրատունեաց թագաւորութիւնը՝ հայ ժողովրդեան և հայ գեղարուեստից վրայ արեւելեան և ասիական սկզբունքներու որոշ գերիշխող նկարագրութիւն թողոցեր են: Ճարտարապետութեան մէջ րիւզանդական ձևերը՝ որոյ տիրական ազդեցութիւնն եղած է իւր դարերու մէջ, փոքր առ փոքր տեղի կու տան արաբական ոճոյն ազդեցութեան, որ ի սկզբան հպատակեցուց իրեն աշխարհական կառուցմունքներն, և ապա մտաւ տաճարներու մէջ: Մահմետական ազդեցութիւնը կ'երևայ և քանի մը գծերով հայ մանրանկարներու մէջ: Գրականութեան մէջ հելլենական դպրոցի անկումը կ'երևի, և զրազնտները կը սկսին իրենց յատուկ ոճի փնտել: Կարելի է թէ այս միջոցիս բանաստեղծութեան մէջ մտած են քնարերգութեան արաբական և պարսկական ձևեր: Շրջանիս վերջերը արևելեան սկզբունքներ կը սկսին շտափազանց զգացուիլ՝ բոլոր կեանքի մշակութեան շրջաններու մէջ: Այլ Հայաստանի կը մնար սպասել Արևմուտքէն՝ նոր նորոգող զաղափարաց հոսանք մը:

Բագրատունեաց թագաւորութիւնը և ուրիշ հայկական թագաւորութիւններ և «Իշխանութիւններ» ի հիւսիս քաժան քաժան եղան և Բիւզանդիոն տիրապետեց (ԺԱ.դ): Ճատ չընց, շուտով բոլոր այս նահանգներուն տիրապետեցին նոր յարձակողները տաճիկ — սելճուկներն (անկումն Անույ 1071տ.): Թէպէտ ևս այս հայրուածներով Հայաստան չկորսնցուց իւր ազատութիւնը՝ նա վերածնաւ հարուսային կողմն ի կիլիկիա, ուր դուրս ելլողներուն գլուխ կեցած Ռուբինեան իշխանները՝ կանգնեցին կիլիկիոյ թագաւորութիւնը. — ի սկզբան փոքր իշխանութիւն, ապա ընդարձակ և նշանաւոր թագաւորութիւն: Այս կիլիկեան թագաւորութիւնը տեղեց երեք դար (մերձաւորապէս 1080 և 1375 տ.): Ի՞նչ և նոյն ժամանակ ի հիւսիս՝ բնիկ հայկական գաւառները նոյնպէս յաջողեցան ազատութիւնին ձեռք ձգել տաճիկ բռնակալներէ՝ կրօնակից վրաստանի օգնութեամբ (սկիզբն ԺԲ. դարու): Անույ վիճակի կառավարիչներն եղան

իրկայնարագուէկ իշխանք (իւլան և Զաքարէ և իրենց ցեղը) վրացացի գերիշխանութեան ներքեւ, դրացի նահանգները ուրիշ հայ իշխաններու տուններէ կը կառավարուէին: Այս կէտ ազատական իշխանութիւններն (էրկայնարագուէկներու իշխանները կը կոչուէին այն ատեն «թագաւորներ») տեցեցին մինչև թաւմարլանի արշաւանքներն (ժԻԻ. դար) և Տաճիկ— Օսմանեան տիրապետութիւնը (ժԻԻ. դ.):

Կիրիկիոյ թագաւորութեան ժամանակ Հայերը մերձեցան Արևմտեան Եւրոպայի, իր գոյութեան արշաւուոյն՝ Կիրիկիոյ հայերը յարաբերութեան մէջ մտան իսաւակրաց հետ՝ որոնց ճանապարհը կ'անցնէր Կիրիկիոյ վրայէն: Յաջորդաբար Եւրոպայի հետ այս յարաբերութիւնը ոչ թէ ընդհատեցաւ՝ այլ լայնորէն զարգացաւ Ռուսիաները թագաւորական տիրոջն ընդունելով 1196 տ. Պապէն և Կեբման—հոռմէական կայսրէն, և իրենց յաջորդները կապուեցան Եւրոպական տիրապետող տուններու հետ՝ երկար ամուսնական շարքերով: Մեր ձեռքը հասած են զանազան գրութիւններ որոնք եղած են Կիրիկիոյ թագաւորներու՝ Եւրոպական արքունեաց և Պապերու մէջ (լատին լեզուով): Ընդարձակածաւալ Կիրիկիոյ վաճառականութիւնը աշխարհիս ամէն կողմերէ եկուորներով լեցուց, և բոլոր Եւրոպայի մեծ քաղաքները Կիրիկիոյ կեղերներու մէջ ունէին իրենց գաղութներն և գործակատարները: Լուսն Եւրոպական թեան ժամանակակից վաւերացումը մը (ժԻԻ. դար) կը թուէ նաահանգստի մէջ եղած նաւերը ճնշովայէ, վենետիկէն, Նիմէն, Մոնփելիէն, Սիվիլիայէ, Բրիսգէ, Լոնտոնէ, Միսինայէ, Մայորկայէ, Կրետէն: Կիրիկիոյ պետութեան կազմը կը զուգարկէր Եւրոպական աւատականութեան: Այս գիտնականները կ'անուանէին զիրենք « զոկտորներ »: Կիրիկիոյ գրիչներէն մէկը Ներսէս Մարտիրոսացի (ժԻԻ. դ.) կը գանգատէր թէ « ժողովուրդը փրանկներէ կ'առնէր ժամանակաւոր բարերը սիրել, ինչպէս նաեւ շատ զեղեցիկ բաներ », և այն:

Զուգահեռական ասոր՝ Հին Հայաստանի

գաւառներու մէջ առաջ կու գար հայ մշակոյթի հեռաւոր միութիւն Արեւելի մահմետական սահմանափակ մշակոյթի հետ: Վերջին կառուցմանց մէջ՝ Անի քաղաքին պետութեան մամէնէն աւելի կ'երեւի արտաքական ճարտարագետութիւն Պալատներու արդուագործի մնացորդներ և տնական տընտեսութիւնը կը վկայեն զուտ արեւելեան փարթիսմութեան զարգացման: Թէպէտև հիւսիսային Հայաստան միշտ յարաբերութեան մէջ էր Կիրիկիոյ հետ՝ սակայն անոր ստրկական վիճակը բնական անդամ ըրած էր արեւելեան թագաւորութեանց ընտանեաց: Նոր Պարսկաստանի և Վրաստանի մշակոյթն, այս շրջանիս, շատ աւելի ազդեցութիւն պէտք էր ըրած ըլլար հին Հայաստանի վրայ՝ քան Արևմտեան Եւրոպան, ազդեցութիւն մը՝ որ կարող էր հասնիլ իրեն Կիրիկիոյ միջոցաւ: Երեք դարու Կիրիկիոյ թագաւորութեան և Երկայնարագուէկներու իշխանութեան ատանձին գոյութիւնը հազար տարուան արդիւնք ունեցած են. արեւմտեան և արեւելեան տարբեր գանազան ձևերու և երևոյթներու մէջ ընդունուած. են հայ-ժողովուրդէն: Պատմական ճակատագրերը կարծես հոգեցրեր են, որպէս զի թէ՛ այս և թէ՛ միւս ազդեցութիւնը գերազանցէ իւր դարաշրջանները և միայնէ կեղերները:

Մոնղոլական արշաւանքներն և թուրք— Օսմանեան տիրապետութիւնը վերջ տուին Հայաստանի անկախութեան: Երեք դար ետքը (ժԶ, ժԷ և ժԸ) բոլոր Հայաստանի գաւառները մահմետական տաժանելի լծոյն տակ կը տառապէին: Ճիւղիկլանի, Լէնկթիմուրի (թամբուլանի) և թուրք— Օսմանեան արշաւանքներու ժամանակ շտեմուած աւերումներ, թրքաց Մուլթաններու և Պարսից Շահերու ջնջման քաղաքականութիւնը, թրքաց և Պարսից պատերազմները՝ որոնց ասպարէզ եղած է մեծաւ մասամբ Հայաստան՝ երկար ժամանակ մարեցին հայ մշակոյթի լապտերը: Այս երկհազարամայ մշակոյթն, յայտնի է, անկարելի էր կորուստի մատնել: Նոր մշակոյթի բերողներն՝ որոնք հիմունք դրին հայ վերածնունդի՝

հայ զաղապրեցրե՛ն եղան. բեղմնաւոր ծնունդ ունեցան քուրը Եւրոպայի մեծ քաղաքներու՝ և մասամբ Ամերիկայի և Ասիոյ մէջ. Գաղութներու մէջ հիմնուեցան, ի մէջ այլոց, առաջին հայկական տպարանները և սկիզբն առաւ հայ նոր գրականութիւնը. Եւրոպական հայ զաղապրե՛ն (ի վենետիկ, վիեննա, Ամստերդամ, Բարիզ և ուրիշ քաղաքներ) իրենց իսկ դիրքովը կ'օգնէին Թափանցելու հայ ժողովրդեան մէջ եւրոպական գաղափարներ: Մի և նոյն ժամանակ բուն Հայաստանի մէջ հանգամանքի զօրութեամբ հայ ժողովրդեան ստրկացած բազմութեան մէջ կը Թափանցէին սովորութիւններ, հաստատութիւններ և մասմետական աշխարհի կեանքի ձևերը: Այս կերպով այս ճնշիչ դարերու մէջ հազարամայ աշխատութիւնները շարունակուեցան:

ԺԺ. դարու սկիզբը հայ նահանգներու մէկ մասն անցաւ Ռուսաց պետութեան: Ասով հայերը կարկիւթիւն ունեցան ուժերու խաղաղ զարգացման և նոր մշակոյթի կեանք: Ծագեցաւ նոր գրական կեանք, և նոր գրական լեզու շինուեցաւ և ըսուեցաւ աշխարհարար, տարբեր հին դասական գրարարէ: Այս վերածնունդի միջոցին երևան ելաւ հայ դարաւոր անշատումը. Եւրոպայի և Արեւելի (ի Ռուսաստան) նոր գրականութեան սկզբնաւորութեան մէջ մտած էին նոր զանազան բարբառներ. Պոլսական՝ արևմտեան հայոց, Արարատեան՝ ուսանայոց: Այսու համաձայն նոր հայ գրականութիւնը կ'օգտուի երկու (քիչ տարբերութեամբ մէկը միւսէն) բարբառներով: Առանց մէկը միւսին արգելք լինելու՝ նոր գրականութեան զարգացումը երկուքի բաժնուած կ'ընթանար. արևմտեան (Եւրոպայի մէջ) և արևելեան (ի Ռուսաստան), ուսկից զոյացան երկու հիմնական գրական դպրոցներ, և կոչուեցան տաճկահայ և տուսահայ դպրոցներ. Այս բաժանման մէջ կարելի է տեսնել ի Հայս՝ սկզբունքներու մրցման վերջին արձագանգները, Արևմտեան և Արեւելեան:

Ազգեցութիւնը Յարեթական և Արիական, Պարսկական և Ելլադայի, Պարթևաց

և Հռոմայ, Նոր Պարսից և Թիւզանդականին, Արաբները և Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը, Անտյ Երկայնարագուկներու իշխանութիւնը և Կիլիկիոյ Թագաւորութիւնը, Հայաստան՝ մասմետական լծի տակ, և Հայ զաղապրե՛ն Եւրոպայի մէջ, նոր գրականութեան տաճկահայ և ուսահայ դպրոցներն. — այս է ընդհանուր պատկերով այն կայանները, որոնք կը բնորոշեն Արեւելեան և Արևմտեան, Ասիոյ և Եւրոպայի փոխադարձ ազդեցութիւններն Հայաստանի մէջ. Եթէ հայ ժողովրդեան պատմական առաքելութիւնը պէտք է ճանշնայ այս երկու մշակական հակամարտ սկզբունքներու համադրութիւնը՝ ուրեմն այն ատեն հայ գրականութիւնը պէտք է արտայայտէ այս որոշման կայանները. Եւ նախ քան զամենայն պէտք է արտաքսէ այլասեռ տարրերու պայքարը. և ներդաշնակ հաշտութեան առաջին փորձերը պիտի ըլլայ՝ ճնարեթուցութիւն, իբր ժողովրդեան հոգւով ձայն:

Բ.

Հայ ժողովրդեան նկարագրի երկմիութիւնը կու տայ բանալին հայ ժողովրդական բանաստեղծութեան:

Հայ ժողովրդական առասպել մը՝ ըստ երևոյթին շատ հին ժամանակներէ մնացած է: Երբեմն — կ'ըսէ առասպելը — Բուլբուլ Թռչունը կը սիրէր վարդը և կը զովարանէր զայն ամէն ուրիշ թռչուններէ լաւ. ոչ մէկ թռչուն կարող էր հաւասարիլ բուլբուլի երգողական այուեստին մէջ: Այլ՝ եղաւ այնպիսի ժամանակ՝ որ օտար երկրէ թռաւ եկաւ ուրիշ թռչուն, հայ առասպելին մէջ Երզն. և Երզն ալ սիրեց վարդն և սկսաւ այնքան զովարանել զայն, որ բուլբուլն հարկադրեցաւ փախչելու օտար երկիր և անոր երգերը յողորմեցան: Բուլբուլ՝ հայերէն կը նշանակէ սոխակ, այս բառիս ծագումը պարսկական է. այլ Երզն նոյնպէս կը նշանակէ սոխակ, յուսարէն՝ օղջոն: Այդոն բառին ազաւաղումն է (Այդոն — երկու առաջին տառերու փո-

խաղրութեամբ եղած)։ Ժողովրդական առասպելին մէջ ուրեմն այլաբանօրէն կը ներկայանան երկու փոխադարձ ազդեցութիւնները, պարսկական և հելլենական, արեւելեան և արեւմտեան։ Հայ երգերու մէջ կան արեւելեան երգիներանգ գոյները վառ միացած արեւմուտքի կուռ և զուսպ յատկութեան հետ։

Թէ՛ երբ երեցած են այս կամ այն քնարեգական քանաստեղծութիւնները՝ մեծաւ մասամբ անկարելի է մեզ որոշել ժամանակը Միայն անոնցմէ ոմանց ժամանակը կարելի պիտի ըլլայ մեզ որոշել, կամ անոր համար որ անոնք հասած են մեզի յայտնի ժամանակի մը արձանագրութեանց մէջ (ինչպէս քանի մը ամենահին երգեր աւանդած են մեզի Մովսէս Խորենացին, Գրիգոր Մայր աւետարանի ուրիշներ), կամ անոր համար որ երգն յայտնի վերաբերութիւն ունի որոշ պատմական զէպքի հետ (այսպիսի երգ Լևոնի գերութեան մասին, նոր երգեր Ջէթրուինցոց ապստամբութեան մասին և ուրիշներ)։ Երգերու բովանդակութիւնն ինքնին, լեզուն իսկ՝ որով գրուած են միշտ՝ չեն ցուցներ անոնց ծագման որոշ ժամանակը, անոր համար որ նոր սերունդը շատ անգամ հին երգերը կը յարմարցնէր իր հայացքին և իր ոճին (որ. փոխանակ հեթանոս աստուածոց անունները դնելու՝ կը դնէ Քրիստոսի, Տիրամօր, Գրիգոր Լուսաւորչի և սրբոց, և հին բառերն և քացատրութիւնները փոխելով՝ կը դնէ աւելի արդի ընդունուած բառեր)։ Ասոր համար ժողովրդական երգն հայոց մէջ՝ ինչպէս և ուրիշ ազգաց մէջ՝ պէտք է համարել իբր բոլոր ազգին պատմական կեանքին ամփոփումը։ Սերունդէ սերունդ, դարէ դար արտադրեցին իրեցի քննադատական աշխատութիւնները, գեղարդութեան պահանջներու նուազ հասնելի երգերը կը ստոցուէին. երգն հասնելի ըլլալով՝ նոր դարու՝ ինչպէս հասնելի էր հայրերու և պապերու՝ պիտի կը պահուէր ժողովրդեան յիշողութեան մէջ։ Այսպիսի (քնական ընտրութեամբ) քանի մը կանոններ մշակուեցան, շինուեցաւ մասնաւոր տապան մը երգերու՝ ուր կը պահուէր բոլորը,

ժողովրդեան շատ մերձաւոր կը թուէր, թանկագին և կարեւոր։ Անաղարտ մնալով դարուց ընթացքի մէջ ժողովրդեան երգերը՝ չեն վկայիր այս կամ այն շրջանին մասնաւոր հրապոյրի, այլ ընդհանուր արտայայտութեան ժողովրդեան հոգւոյ։

Տակաւին չկայ հայ ժողովրդական երգերու կատարեալ հաւաքածոյ, ինչպէս յաջողած են, օրինակի համար, (ի բաց առեալ մեծ ազգերն) Լատինները կամ Ֆիններն։ Կատմական կեանքի սլայմաններն ամէն մերայ արգելք եղած են նոյ՛ս հաւաքելու. ցարդ ժողովրդական հեքեաթներ հաւաքողները կը շարունակեն գտնելու և գրի առնելու մինչև հիմա անյայտ մնացած նմոյշներ ժողովրդական ստեղծագործութեան։ (տողերս գրողն վկայ էր այսպիսի աշխատութեան թիֆլիս 1916 ամի)։ Այլ թէ՛ ուսումնական թերթերու մէջ (որոնց մասին վերջին տարիներս շատ աշխատած է Պրօֆ. Կ. Կոստանեանց) և թէ՛ ժողովրդական երգարաններու և տաղարաններու հաւաքածոյից մէջ գտնուածը բաւական է գաղափար տալու մասնագրի, բացառիկ հայ ժողովրդական քնարեգական հարստութեան վրայ, «Ամէն հայու մէջ քանաստեղծական հոգի կայ», կը հաստատէ հին զրոյցն, և կ'արդարացնեն հայ երգերու հաւաքածոյցն։ Ունենալով ժողովրդական ստեղծագործութեան սովորական բարեմասնութիւնները՝ անմիջականութեամբ, անարուեստականութեամբ, մակդիրներու անմիջապէս ճշգրտութեամբ, — հայկական երգը կ'ափշքեցնէ՝ բաց առկէ՝ մասնաւոր խուզարկութեամբ ընտիր բառերու՝ որ—օրինակի համար — սլաւական երգերու յատուկ չէ։ Հայ երգերու ծանօթանալով, երբեմն հազիւ կը հաւատաս, թէ այս՝ չըլլայ ռուս և տաճարութեան արտադրութիւն մը ո՛ր և է ժամանակակից քերթողի մը՝ որը փորձուած վարպետ է տաղաչափական արուեստի մէջ, մինչև որ չիմանաս թէ ժողովրդը ցարդ կ'երգէ այս երգերը Արարատեան դաշտի վրայ, Արաքսի հովիտներու մէջ, հին Հայաստանի լեռնարանակ գիւղերու մէջ և նաեւ ոչ հեռու մեզմէ, մինչև վերջին եղեւ.

բական օրերը կ'երգէր վանայ ծովուն եզերքները:

Հայ ժողովրդական երգերու մէջ չըկան սկանտինաւեան երգաց դաժանութիւնը՝ ցուրտ ծովէն անած և կապարեայ երկնքէն ազդուած. անոնց մէջ կը շնչէ Հարաւային ջերմութիւն և Սրեկեւեան պերճութիւն: Հայ երգերու մէջ չկայ տխրութիւն ոռոտ երգերու և պարզութիւն, կազմուած մեր ժողովրդեան մանկութեան օրերն. անոնց մէջ կը զգացուին ժողովրդեան մեծ հասու նութիւն, որոցէն ինկած երկրիս լուսաւոր ժողովրդոց մէջ: Չկայ հայ երգերու մէջ և գերմանական կոշտութիւն՝ շաւր անգամ խորշեցնող անպատկառ այտայայտութեամբ. նա փոխ կ'առնէ զազափարաց նրբութիւն և զգայողական պատուականութիւն՝ իւր արեւելեան դրացի ազգերէն: Միաժամանակ օտար է հայ երգերու մէջ արեւելեան ազգաց երգերու զգացմանց չափազանցութիւն. արիական արիւնք և հելլենական զպրոցը փրկարար սանձ դրած են զօրսանքի արեւելեան երեւակայութեան: Բոլոր իւր խանդավառութեամբ հանդերձ հայ երգը պարիեշտ է, իւր բոցավառութեամբ հանդերձ՝ զուպ է արտայայտութեան մէջ: Այս բանաստեղծութիւնը՝ ըստ արեւելքի՝ ծաղկաւետ, ըստ արեւմուտքի՝ իմաստուն, գիտակից վշտի՝ առանց յուսահատութեան. կրքերու մէջ առանց կասաղութեան, բերկրութեան մէջ առանց չափազանցութեան. պարսից վեհապետի հարեմի երգը չէ, այլ սիրահարի հոռաչանքը որ կը սպասէ իւր սիրելւոյն տեսութեան. ոչ Մենմետի կոշը — «գերի առէ՛ք մատաղահաս ստրուկները» — այլ մօր մը որդւոյն տուած օրհնութիւնը՝ որ կ'երթայ արդար պատերազմի ճակատը. ոչ այրի հնդկուհւոյ խոնարհ հառաչանքը՝ թաղանթ խորոյկի առջև, որուն վրայ ինքը պիտի ածխանայ դիակին հետ ի միասին, այլ կատարեալ քրիստոնէական խոնարհութեամբ կնոջ ողբը՝ սիրելի ամուսնոյն գերեզմանին վրայ: Եւ մասնաւոր ներութիւն ձեռք և ինքնորու նութեան՝ մօտենալու իւրաքանչիւրի դիտաւորութեան, թոյլ կու տայ անգի կոչելու

հայ ժողովրդական բանաստեղծութիւնը նկարիլ ժողովրդեան երգ:

Այս հաւաքածոյիս մէջ թարգմանուած ժողովրդական երգերը պէտք են հաստատել վերը ըսածներս, ինչ չափով որ թարգմանութիւնը կրնայ փոխանցել ժողովրդեան ստեղծագործութեան հմայքը: Ուրիշ ալ ուժով չաղղէ ազգութիւնն իւր կնիքը քերթողի ստեղծագործութեան վրայ՝ միշտ բոլոր ժողովրդոց և դարերու բանաստեղծութեան «ճաշակի» մէջ ընդհանուր բան մը կայ, բան մը որ համաշխարհային գեղարվեստական մշակոյթ՝ թոյլ կու տայ վերստին ստեղծել ոտանաւորներ ուրիշ լեզուի մէջ: Ժողովրդական երգի մէջ ամէն ինչ՝ սկսեալ լեզուէ՝ ունի իւր ուրոյն կերպն, ամբողջութիւնը, և անփոփոխութիւնը, Բաւական չէ պահել բովանդակութիւնը, միտքը, պատկերները, թարգմանութեան ամէն ճշդութեամբ հանդերձ՝ կարող է աչքէ փախցնել ամենակարեւոր մասը՝ որ կը բովանդակէ իւր մէջ ժողովրդական երգի ունեւէն հրապուրիչ մասը: Թամենայն դէպս կարելի է ընթերցողաց ուշադրութիւնը դարձնել այս պիսի բանեւոր վրայ, ինչպէս է (Nocturne) Ծագանաւագ (կոշտած, յայտնի է, որուած է վերջի ժամանակներու ժողովրդներէ), որոյ թովշութիւնը այնպէս կու գրուած է որ ժողովրդական երգիչը կ'արտայայտէ հաւատային գիշերի բոցավառ շքեղութիւնը՝ սիրահարական երգով «Ո՛վ դու անգուլթ սևորակ գեղեցկութեամբ... որոյ շարահրութեան նրբութիւնը՝ մասնաւոր շանկերգներով վերը ըստած բառերու՝ պատիւ պիտի բերէ ո՛նէ արդի քերթողութեան վարպետի. — վանայ եզերքը գրուած փոքր երգի: «Այս թով բացուին լուծուին և ջուր դառնան...» ուր եօթը տողերու մէջ նկարուած է ամբողջ սիրով ծնով, ուր մանաւանդ կը զարմանայ մարդ՝ գտնելով այսքան անսպաս գեղեցկութիւն այնքան սովորական նութիւն մէջ: Դարձեալ անկարելի է չցոյցնել ինքնութիւնը (արարողական) հարսանեական երգի «Թագաւորին ինչ տա՛մ ես...» ուր երգիչը իրեն կը վերապահէ իւրաքանչիւր քառատողին մէկ տողը

(մնացեալը կրկնութիւն) և այսպիսի գեղարուեստական սահմանափակ միջոցներով կը հասնի ամենաբարձր զանազանութեաննոյն երգերու դասին կը պատկանի. «Դարձեալ եկան այն հաւերն» օրօրոցի և թաղման երգերը, — Համարաժման «Ջան գիւլիւմ» ները և վերջապէս բոլոր ուրիշ նման ոտանաւորներու ձեւերը, որոնք կը ներկայացնեն այդպիսի զանազան միտքեր և եղանակներ:

Փնարերգութիւնը կը տիրապետէ հայ ժողովրդական բանաստեղծութեան մէջ. բայց միայն յատկապէս իւր ստեղծումներով: Երգերու շարքին հետ հայ ժողովուրդն արտադրած է ոչ սակաւ վիպական ոտանաւորներ (պատմական, կրօնական և ուրիշներ) և հեցեաթներ: Ասիկա մասնաւորապէս հետաքրքրական է ազգագրաբօսներու, քանի որ կը փայլեցնեն իրենց մէջ բարբեր, հաւատալիքներ և զանազան դարաշրջաններու ժողովրդական հոգին: Միակ մեծ դիւցազներգութեան մէջ՝ նմանութեամբ «Իլիականի և Ոդիսականի» կամ «Նիբելունկներու երգի»՝ հայ ժողովրդական վիպակները չտուրուցան: Այսպէս անոնցմէ ամենահիններն, որոնցմէ Մովսէս Խորենացին հատուածներ կը յիշէ, կորուսած են: Անոնք որ մեզի հասած են՝ բոլորն ալ կը պատկանին ցրիտտեղական դարաշրջանին և այն՝ համեմատաբար ուշ ժամանակի: Ամենէն աւելի ժողովրդական մէջը և Սասունցի Դաւիթ քն է (Սասունյ իշխանութիւնը միաժամանակ Անույ Երկայնարագուկներու իշխանութեան հետ կը ծաղկէր, այս է ԺԿ. ԺԴ. դարուն): Դաւիթ անձնաւորութեան է ժողովրդական գաղափարներու, անսահման հօգր դիւցազն, անհերիւղ քաջազն, խուրապէս ուղիարտհ, անողորմ, անողորմելի, ազնիւ, մինչև վերջը արդար: Բայց վիպասանութեան մէջ Դաւիթ ծագրական յատկութիւններ կը տրուին, որոնք շուրջ կը ձգեն իր բարեկրթութեան. միամիտ պարզութիւնը՝ այսինքն իւր ուղղամտութիւնը՝ յաճախ հերոսը կը ձգէ վտանգաւոր իրձակի մէջ, Բաց աստի՛ Դաւիթ Թութով էր, ընդունակ էր ոգևորուելու. երբեմն

յայտնի սխալներ կ'ընէ. այս բոլորը կուտայ այդ պատկերին կենդանի նշմարտութիւն մը: Դաւիթ հետ կ'արագրուած են վիպասանութեան մէջ կարգ մ'ուրիշ անձինք, որոնց ընտելեանց մէջ նոյնպէս միացած են լուսաւոր և մութ յատկութիւններ, ինչպէս Դաւիթ հօրեղբայր Օհանի մէջ. մինչև իսկ վիպասանութեան «Ոճրագործ» հսկայ Մարամելիքի մէջ կ'երևին ինչ ինչ գրաւիչ գծեր: Վիպասանութիւնը կենդանի գոյներով կը նկարագրէ իւր ժամանակի կենցաղը, միջին դարու վերջերու իշխանական վէճերը և մուսուլմաններու խուժող ճնշումը: Անկասկած «Դաւիթ Սասունցի» գրուած է ոչ առանց ուժեղ ազդեցութեան պարսկական վէպի (Բուստիմի դէմքը և ուրիշներով). բայց հայ պատմողները ներմուծած են վէպի մէջ և իրենց բնորոշ գծերը. օրինակի համար, տկարացուցեր են արեւելեան տիպարներու չափազանցութիւնները: Մեր հաւաքածոյին մէջ՝ որ է «Նյույններ հայկական ժողովրդական վէպի» մենք առեւ ենք նշանաւոր մասը Դաւիթ Սասունցւոյ վիպասանութեան (ըստ Մանուկ Աբեղյանի) և «Աւստ Աղայի զրուցին» զուտ արեւելեան նիւթ մշակուած ցրիտտունչական հոգով:

Հայաստանի մէջ ժողովրդական բանաստեղծութիւնը՝ ինչպէս ուրիշ ազգերու մէջ՝ բերանացի էր. իւր ստեղծումները կը պահուէին ժողովրդեան յիշողութեան մէջ: Արուեստական բանաստեղծութիւնը կրնար միայն երևան գալ գրի տարածուելով, որ Հայաստան համեմատաբար ուշ հաստատուած է: Աւանդութիւնը կը վերագրէ հայ զրոց գիտը սուրբ Մեսրոպայ և Սահակայ (Ե. դար յ. ԳԳ): Արդեօք գոյութիւն ունէ՞ր մինչև այն ժամանակ հայ գրաւոր յիշատակութիւն, (որ կարենար օգտուիլ յոյն կամ ասորական գրով). վիճելի հարցմունք. ըստ երեւոյթին ունէ՞ր գոյութիւն, սակայն ոչ ինչ հասած է մեզի կամ գրեթէ ոչ մի հետք: Մենք գիտենք որ հին աւուրց հայ գրիչները կ'օգտուէին օտար լեզուներէ, կը գրէին կամ յունարէն, ինչպէս հիներէն մին Արտաւազգ Բ. Թագաւորը, և ինչպէս

իրմէ թիչ մը ետքինները, որոնց շարադրու-
թիւններն հասած են մեզի, Ազաթանգեղոս,
Դ. դար, փառատոս Բիւզանդացի, Դ. դար,
և ուրիշներ. կամ ասորաց լեզուով (ինչ-
պէս հաւանական է) Զինոր Գլակ, (Դ. դար),
Յետ գրոց գիւտին կը սկսի ազգային մա-
տենագրութիւն մայրենի լեզուով, սակայն
անոր արագ ծաղկիլը կը ստիպէ հետեցնել,
թէ նախընթացաբար գոյութիւն ունէին
հայ գրիչներու արտադրութիւններ ոչ միայն
օտար՝ այլ և հայերէն լեզուով: Արդի գի-
տութիւնը կը մերժէ թոյլ տալու միևնոյն
դարու մէջ տեանել նոյն իսկ հայ գրոց ծը-
նունդն և միանգամայն անոր հարուստ բեղ-
մանտուրումը, ինչպէս է՝ երևի Ս. Գրոց գրա-
պանց թարգմանութեան մէջ, (որ արեւմտ-
տեան քննադատէ մը կոչուած է «Թագուհի
քարգանձութեանց» և յաջորդաբար «Ոս-
կեպէն զար իսպ ցրականութեան» ըսուած է),
Ասոր համար կ'ենթադրեն թէ գրոց գիւտէն
առաջ գոյութիւն ունեցած է հայ գրաւոր
գրականութիւն, որ գործածած է օտար կամ
իրեն անկատար այբուբենը: (նոյն դարու զա-
նազան հեղինակներ ակնարկութիւն կ'ընեն
այս բանիս), Սակայն բոլոր այս գրա-
կանութիւնը կորսուած է և մեզի համար
հայ գրականութիւնը կը սկսի ոչ առաջ
քան Դ. դար. յ. Գ.

Այն դարաշրջանը՝ երբ հայ գրականու-
թիւնն սկսաւ ի Հայաստան՝ կը բնորոշուի,
ինչպէս նաև մեծաւ մասամբ ուրիշ տեղեր,
գերակշռող քրիստոնէական գաղափարներու
ազդեցութեամբ: Միջին դարու սկիզբն էր,
երբ միջնադարեան աշխարհահայեցողու-
թիւնը կազմուեցաւ, որուն հիմն էր կրօնա-
կան վերաբերում դէպ ի աշխարհ, այսինքն
այն հայեացքը՝ թէ աշխարհս հովիտ է
մեղաց և վշտաց. այլ ճշմարիտ կեանքը
կը սկսի մահուանէ ետքը: Միջնադա-
րեան աշխարհահայեցողութիւնը կը դա-
տապարտէր բոլոր երկրաւոր գուարճու-
թիւնները, և իսկական երջանկութիւնը կը
համարէր միայն հոգեւոր ուրախութիւնը.
նախ և առաջ աղօթասիրութիւն, աս-
տուածգիտութիւն. և իբր ատոնց վարձք՝
յափշտակուելով միմանք Աստուծոյ հետ:

Դպրոցական իմաստասիրութիւնն ու խոր-
հրդական աստուածաբանութիւնը միջին
դարու բոլոր հոգեւոր կեանքի հիմնական
սկզբունքներն էին, որոնք ուղղութիւն կու
տային գիտութեան և գեղարուեստի: Հայաս-
տանի մէջ որչափ հոգեկան կեանքը կ'ընթա-
նար Արեւմտեան հոգեկան կենաց ուղղու-
թեամբ՝ նոյնչափ ալ այս սկզբունքները նա-
խորոշեցին հայ հին գրականութեան հոգին,
ուր կրօնական տարրը տիրաբար կ'արտա-
յայտուէր, և այդ պատճառաւ ալ մղուեցաւ
դէպ ի դաւանական կրօններ՝ որ արեւելեան
քրիստոնէից յատկութիւն է: Բարեբար
հակազդեցութիւն ունեցաւ այսպիսի միա-
կողմանի ուղղութեան՝ յոյն դասական
գրականութեան ազդեցութիւնը, որ նոյն
է. դարուն սկսաւ տարածուիլ Հայաստանի
մէջ բազմաթիւ թարգմանութեամբ, և է.
դարու մէջ հելլենիստներու դպրոցն առաջ
եկաւ: Այս հելլենականութեան ազդեցու-
թեան կը պարտի հին հայ գրականութիւնը
իւր լուսազոյն ստեղծագործութիւնները,
մասնաւորապէս պատմական կարգի արտա-
դրութեամբ, առանց բացառութեան, նաև
Մովսէս Թորենացին (որուն վրայ ի միջի
այլոց կայ Հովմերոսի ազդեցութիւնը):

Շատ հաւանական է որ կրկին վերո-
յիշեալ ազդեցութիւնները ներգործած են
հայ հին բանաստեղծութեանց վրայ: Եկե-
ղեցոյ երգերու կարգին մէջ պէտք է են-
թադրել թէ Հայաստանի մէջ գրուած են
նաև ոտանաւորներ, որոնք օրինակներ ու-
նեցած են իրենց՝ յոյն և լատին բանաս-
տեղծներ, կամ Հովմերոսի և Վիրգիլեայ
երգերն և աղեքսանդրեան վիպասնու-
թիւնները: Մեզի հասած են մի քանի փքը-
րանք այս հին բանաստեղծութիւններէն կրօ-
նականը, և երկրորդին գոյութիւն ունենալու
մասին պէտք է միայն ենթադրել: Այն ժա-
մանակի բոլոր «աշխարհիկ» բանաստեղ-
ծութիւնները (թէ այսպիսիք գոյութիւն
ունէին՝ մենք չենք տարակուսիր) կորսուած
են. պահուած են միայն «կրօնականները»
շնորհիւ անոր՝ որ անոնց մի մասն ընդու-
նուած էին եկեղեցական պաշտամանց մէջ:
Մասնաւոր կերպով եկեղեցին պահած է՝

յաջորդ դարերու համար՝ ամբողջ բազմա- դարեան շրջանի հայ ճնարհագրութիւնը, կազմելով զանազան հեղինակաց լաւագոյն ոտանաւորներէ մասնաւոր երգարան, իւր բարձր իշխանութեամբ իրաւունք տալով այս ոտանաւորներուն և ընդհանուր ռազարութիւնը դարձնելով անոնց վրայ: Պահուած են նաև այս երգարանէն դուրս ուրիշ սակաւաթիւ ոտանաւորներ՝ զլիաւորապէս անոր համար՝ որ միևնոյն հեղինակներու գործ ճանչցուած էին, որոնց կը վերագրուէին և օրհնեցրութիւնները, եկեղեցիէ ընդունուած:

Հաւաքածոն՝ որով մեզի հասած են հայ կրօնական ամենահին երգերը՝ կը կոչուի Շարակիւն: Կ'ենթադրեն թէ այս բառը սեմական ծագումն ունենայ, և հայ լեզուի մէջ մտած ըլլայ միայն ժի. դարու մէջ, և կը նշանակէ «հոգևոր երգ» և իւր իսկ անուան իմաստով՝ այն զիրքը՝ յորում այս երգերը հաւաքուած են: Ներկայ ծանօթ «Շարականաց» խմբագրութիւնը, ինչպէս կ'երևի, եղած է միայն ժի. դարուն մէջ, այլ անկէ առաջ շատ աւելի հինք կային: Այսպէս ծանօթ են հոգևոր երգերու ժողովածոյ մը նախատիպ ապագայ շարանակաց՝ հաւաքուած և ընդունուած եկեղեցական ժողովքով տակաւին Է. դարուն: Ներկայ ձևին մէջ «Շարական» կը բովանդակէ հոգևոր երգեր՝ յօրինուած ութ դարուց ընթացքի մէջ, զորս աւանդութիւնը կը վերագրէ երկու խումբ ամենահին բանաստեղծներու՝ Ե. դարէ Ը. դարը. յորս են Ս. Մեսրոպը և Ս. Սահակ (Ե. դար), Յովհաննէս Մանդակունի (Ե. դ.) Մովսէս Խորենացի (Ե. դ. ըստ նոր քննադատից շատ աւելի վերջերը), Կոստաս Կաթողիկոս (Ե. դ.), Բաբեղ Ճոն (Ե. դ.), Յովհաննէս Խմաստասէր (Ե. դ.), և աւելի նորեր (ԺԱ. դարէ ժի. դար) ի կարգս որոց՝ Գրիգոր Վկայասէր (ԺԱ. դ.), Ներսէս Շնորհալի (ԺԲ. դ.), Ներսէս Լամբրոնացի (ԺԲ. դ.) Յովհան Երզնկացի (ԺԳ. դ.) և այլն: Բոլորը՝ 18 հեղինակներ: Չնայելով այս աւանդութեանց գիտական տեսակէտով վիճելի ըլլալուն՝ անշուշտ.

Շարականաց մէջ կը գտնուին զանազան դարաշրջաններու հետքերը, և օրհներգութիւնները, որ վերագրուած են ամենահին հեղինակներու, կը զանազանուին հետագայ գրողներէ թէ՛ ըստ լեզուի և թէ՛ ըստ ընդհանուր կազմի: Հնագոյններուն մէջ գերակշռողներն են ոտանաւորները, սակայն չեն ենթարկուած որոշ չափի. նորագոյններու մէջ արձակ չափական, հարուստ զանազան ձայնի խաղերով (նմանատառութեամբ, ևն):

Հետագոտող (և թարգմանիչ) ուսերէն լեզուի) Շարականի Ն. Էմին կը նշանակէ՝ թէ նազոյն երգերը «ընթերցողը կը զարմացնեն ձևի պարզութեամբը, բովանդակութեամբ, պայծառութեամբ, ինքնուրոյնութեամբ պատկերաց, շքեղութեամբ եղանակաց»: Այսպիսի յատկութիւններով մասնաւորապէս կը փայլէին անոնք՝ որոնք կը վերագրուէին Ե. դարու հեղինակաց: Այս հին շարականներու նիւթն առնուած է մեծաւ մասամբ Փրկչին երկրաւոր կեանքի դէպքերէն: Յիշատակելով համառօտիւ մէկ կամ միւս աւետարանի դէպքը՝ քերթողները կը զեղուին իրենց խոնարհ զգացմունքները, ապաշխարական, զղջական հոգով կամ ցնծալից երգով, փառարանելով ճշմարտութեան վերջնական յաղթանակը: Գրեթէ այս բոլոր երգերը՝ շատ համառօտ են. անոնց մէջ եղած պատկերները Ս. Գրոց մէջէն առնուած են. այս օրհներգութեանց բանաստեղծութեան արժէքն հեղինակաց ճշմարիտ կրօնական ոգեւորման մէջ է: Մեր հաւաքածոյին մէջ հին շարականները կը ներկայացուին քանի մը հատուածներով, որոնք կը վերագրուին Ս. Մեսրոպայ և Յովհաննէս Մանդակունայ:

Հին և նոր օրհներգուներու միջև եղած բացը կը լրացնեն Շարականէն դուրս գտնուած բանաստեղծութիւնները, որոնք հայոց մէջ մեծ ժողովրդականութիւն վայելող Գրիգոր Նարեկացոյ են, որ հեղինակ է Ժ. դարու (951-1003. թ.) և Բագրատունեաց ժամանակ ապրած: Գրիգոր Նարեկացի՝ որդի է նշանաւոր գրչի Անձևացեաց Խոսրովի և հեղինակ մի քանի աստուածաբանական աշխատութեան. ինքն է ամենա-

հռչակաւոր գրիչ բոլոր իւր դարաշրջանին. թողուցած է կարգ մը արձակ հեղինակութիւններ, աստուածաշնչի զորց մեկնութիւններ, քարոզներ, են: Այլ Գրիգոր Նարեկացւոյն փառքը կը հիւսեն իւր նեղիմակած հոգեւոր քնարերգութիւնները՝ որոնք արդարապէս կը կոչուին «Սուրբ եղբերեգութիւններ»: Յարզ Նարեկացւոյն ազգնազգրքը կարգէ դուրս ծաւալած է հայ ժողովրդեան մէջ և կը կոչուի պարզապէս Նարեկ, Գրիգոր Նարեկացւոյն քերթողութեանց մէջ կրօնական զգացմունքը կը միասին իսկական քանաստեղծական աւելին հետ. և այս քերթողի շատ մը այլաբանական ներբողները կը մնան միշտ գեղեցիկ, անկախ անոնց աստուածաբանական մեկնութիւններէն: Բաց ասկից՝ Գրիգոր Նարեկացիին ոտանաւորներու ձեւը կատարելագործեց բարձրագոյն աստիճանի, նաև մշակելով բառախաղերը պարսկական և արաբական քնարերգութեան մէջ ծաղիկէ շատ առաջ: Այս նկատմամբ Գրիգոր Նարեկացւոյ ոտանաւորներն առաջնորդող կը հանդիսանան միջնադարեան «աշխարհիկ» բանաստեղծութեան, իր ժամանակակիցներուն վրայ ալ մեծ ազդեցութիւն ըրած է Գրիգոր Նարեկացին և «Շարականին» յետնորդ բանաստեղծները անշուշտ իւր դարոցէն ելած են: Մեր հաւաքածոյին մէջ Գրիգոր Նարեկացւոյն բանաստեղծութիւններէն միայն երկուքը կը ներկայացնենք:

Շարականաց Վերջին օրհներգութիւնը մասնաւորապէս երեք բանաստեղծներ են աչքի ընկնող. Ներսէս Շնորհալի (†1173. թ.), Ներսէս Լամբրոնացի (1153–1198) և Յովհան Երզնկացի (1250–1326): Ներսէս Շնորհալիին՝ բաց ի Շարականի մէջ մտած օրհներգութիւններէն՝ հասած են մեզի և ուրիշ քերթողական ստեղծումներ, եղբերեգութիւններ, քերթուած Եղեսիոյ Առման վրայ, Աւետարանի յանգաւոր ոտանաւորի վերածումը, նոյնպէս արձակ շարադրութեանը գրութիւններ: Արշակունի նեաց սերունդէ մշտնջողաբար կաթողիկոս Ներսէս Շնորհալիին՝ մին՝ հռչակաւոր և արդիւնաւոր զրիչներէ, ամենամեծ ազդեցու-

թիւն ունեցած է իւր ժամանակի միտքերուն վրայ: Ներսէս Շնորհալիոյն քերթուածները բոլորն ալ ճշմարիտ ոգևորմամբ աւելցեալ, տեղ տեղ շատ յուզիչ են և զորուած են բացառիկ վարպետութեամբ, որ կը յայտարարէ մեծ գեղարուեստագէտը՝ հմալուած իւր իսկ արուեստով: Ներսէս Շնորհալիին ունի բանաստեղծութիւններ, ուր ամէն մի տող (ճիշդն՝ երկու տող—կէս տուն) կը սկսի յաջորդաբար այբուբենի նոր գրով: Այսպիսի բանաստեղծական խաղն արգելք չէ բանաստեղծին ազատութեան և անցուր ներշնչման: Եղեսիոյ առման եղբերեգութեան մէջ մերձաւորապէս 4000 տող գրուած է մէկ յանգով, այլ պատմութեամբ կը մնայ կենդանի, և բանաստեղծին խօսքերուն մէջ բնաւ չի զգացուի ղժուարութիւն: Կը պատմեն թէ Ներսէս Շնորհալիոյն շատ բանաստեղծութիւններն (ընդունած է իւր կոչումը՝ իր հեզ բնաւորութեան համար, ինչպէս նաև իւր «Շնորհալի» ոճին) յանպատաստից՝ անընդհատ գիշերներու պտուղ եղած են, երբ քերթողն բուռն ոգևորութեամբ կը ստեղծէր միաժամանակ և խօսքեր և եղանակներ, բառեր և երաժշտութիւն: Ա. Չոպանեան յիշատի կը կոչէ զՆերսէս Շնորհալին «Եկեղեցւոյ ամենաբարձր քերթողներէն մին» և գուգահեռականը անոր օրհներգութեանց պիտի փնտռենք ժիթ. դարու մէջ վերլէնի «Խմաստարիւն» զրքին մէջ: Մեր հաւաքածոյին մէջ Ներսէս Շնորհալիին ներկայացուած է քանի մը քնարերգական օրհներգութեանց թարգմանութեան կտորներով:

Ներսէս Լամբրոնացիին կրիկիկոյ թագաւորութեան մէջ ապրելով իր դարաշրջանին (ժիթ. դ.) ամենագիտուններէն մէկն էր: Սա նոյնպէս շատ գրութիւններ թողուցեր է, զորոնց իւր ժամանակակից Եւրոպայի հեղինակներն ամենաբարձր գովասանքներով կը զրուատեն: Յոյներն ու Փրանկները՝ կը կոչէին զինքը «երկրորդ Պոդա սապալայ» և կը զարմանային անոր սրբութեան, իմաստութեան և գիտութեան վրայ: Ներսէս Լամբրոնացւոյն բանաստեղ-

ծուխեան մէջ նուազ է անմիջական ոգևորութիւնը և կը գերիշխէ խորհող միտքը: Նոյնը պէտք է ըսել և Յովհան Երզնկացոյն (կամ Յովհան Պլուզ կամ Մործորցի) բանաստեղծութեան համար, ուսկից բացի որ զօրնեցուն թեանց՝ հասեր են մեզի նաև ոտանաւորներ վարդապետական բնոյթով: «Գովհաս Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի» և գլխական աշխատութիւններ, դիտողութիւն երկնային մարմիններու շարժմանց մասին, ցերականական մեկնութիւններ, ևն. ևն. Երզնկացիէն կան երկնայացուի մեր հաւաքածոյին մէջ հատուածներ՝ կրթական բովանդակութեամբ:

Այնու հանդերձ՝ բոլոր այս կրօնական ուղղութեամբ բանաստեղծները միայն կիսկատար ցերթողներ են: Անոնց համար բանաստեղծութիւնը յարգի է և արժէք ունի ոչ ինքն ըստ ինքեան, այլ զաղափարներն արտայայտուած յանգերով, բանաստեղծութիւնը չէ նպատակ՝ այլ միջոց: Երբեմն շարականներու բանաստեղծները իրենց տաղանդին թափով կը մոռնան ակամայ իրենց վարդապետական հարցերը: Գրիգոր Նարեկացոյ, Ներսէս Շնորհաւոյ և ուրիշներու ըով՝ ասորին անդին կը հանդիպին երգի տուններու և մարդով բանաստեղծութեանց, որոնց մէջ ցերթողն ազատ կերպով իր զգացմունքը կ'արտայայտէ: Բայց գրեթէ ամէն անգամ ալ բանաստեղծներն այսպիսի ստեղծագործութեան այլաբանական մեկնութիւններ կու տան, կ'ուզեն որ իրենց բառերը փոխաբերական հասկոյնն: Օրինակի համար Գրիգոր Նարեկացոյ բանաստեղծութիւնը «աղտմանդէ վարդի» վրայ, ուր մենք կը տեսնենք միայն կենդանի պատկեր բնութեան, բայց մեկնիչները կ'ընդունին այլաբանական պատկերացումը Տիրամօր: Բաց ասկից բոլոր այս բանաստեղծները սամանափակ են իրենց նիւթ ընտրելու մէջ, որոնք քաջառապէս նուիրուած են կամ Ս. Գրոց առարկայի մը՝ կամ առաջինազարդ մարդոց բարեպաշտ զգացմունքի արտայայտութեան: Սամանափակ են նոյնպէս և միակերպ՝ պատկերաց ընտրութեանց մէջ, որոնք մեծաւ մասամբ Ս.

Գրոց մէջէն քաղուած են: Այսբանաս տեղծաներուն համար ներկայի կարծես թէ օտար է, ինչ որ անոնք կը տեսնէին ամէն օր, ինչ որ անմիջական կը խռովէր գրիները և բոլոր շրջապատողները՝ թափանցուած էին «հոգևոր երգի մէջ» միայն դիպուածական ակնարկութեամբ: Կրօնական բանաստեղծութիւնը տակաւին ազատ բանաստեղծութիւն չէ, քանի որ ցերթողին կանխաւ առաջադրուած են թէ ինչ բանի վրայ և ինչպէս պէտք է գրել: Բոլորովին ազատ գեղարուեստական ստեղծագործութիւն հայ բանաստեղծութեան մէջ մենք կը գտնենք միայն յաջորդ շրջանի երգերուն այսինքն միջնադարեան ցնարերգութեան մէջ (ԺԳ. – ԺԶ. դ.):

Պ.

Միջնադարեան հայ ցնարերգութիւնը ստեղծուեցաւ և հաստատուեցաւ Շարականին վերջնականապէս խմբագրուելէն ետքը խաւար ժամանակի ԺԴ. դարու մէջ: Այդ այնպիսի դար մ'էր, որ երկու հազար տարիներու աւելի կամ պակաս ինքնավարութենէն ետքը, հայ ժողովուրդն ստիպուած էր տեղի տալ թշնամաց ամէն կողմէ ներխուժման: Երկու հայ մշակոյթի կենաց կեդրոններն ալ կը կործանին Մոսկուլական հարուածներէ: Կիւիկեան թագաւորութիւնը անկման ծայրը հասած էր, և 1375ին անոր վերջին արքայն Լևոն Զ. գերի ինկուած էր Մամայեռականաց ձեռքը: Հայ ազգին անկախութեան խարխիւր փլած էր. «Եւրոպայի պատուհանը» դարձեալ ամուր կերպով փակուեցաւ: Միևնոյն ժամանակ ի հիւսիս՝ կատաղի փոթորիկ նման կործանելով ճանապարհին հանդիպածը՝ կ'անցնէին (երկաթէ կաղ) թամբուաւ նին հրոսակները զոր հայ տարեգիրները Լենկթմուր կը կոչեն: Ասոնց հետէն թուրք օսմանցի հրոսակները պիտի ոտնակոխ ընէին: Անին կործանած էր, քաղաքներ և գիւղեր՝ աւերակ դարձած, բնակիչները ցիր ու ցան եղած: Վրայ հասան ստրկութեան դարեր, ծանրագոյն ևս՝

անոր համար որ այս անգամ տիրապեւտողներ հանդիսացան ոչ թէ նրաակիրթ թէպէտեւ խորամանկ բիւզանդացիք, ոչ թէ պարսիկ և արաբ ժողովուրդներ՝ որ գիտէին գնահատել զգալորենատի և գիտութեան պարգևները, այլ վայրենի թուրքերը ամէն բանէ զուրկ՝ բաց ի մոլեռանդութենէ:

Եւ զարմանալի է որ յատկապէս այս դարերու հայ զրականութեան մէջ կը սկսի ծաղկիլ մաքուր քնարերգութեան նուրբ ծաղիկը: Ամենէն աննպաստ դարն էր բոլոր զրականութեան զործունէութեան: Եւ մի և նոյն ժամանակ՝ երբ Եւրոպան կը սկսի շունչ առնել նորոգող վերածնունդի առաջին հովերէ, երբ Եւրոպայի մէջ մուսլ սրբապետը թափանցեց լուսով նորոգող դասական գեղարուեստի և յոյն հռովմէական գիտութեան կենդանացուցիչ ճառագայթները, երբ միջնադարեան աշխարհահայեցողութիւնը ամէն բաներէ վեր կը զերգասէր մարմնոյ մեռուցումը, թափանցեցին հելլենական կենսազուարթ լուսոյ շողերն. այս մի և նոյն ժամանակ՝ Հայաստան պարագայից բերմամբ սեպագոյն օրերու մէջ ինկած էր՝ ժողովրդոց տեղափոխման դարաշրջանին՝ նման Ատտիկայի և վանդալաց օրերուն: Հայաստանի մէջ այն ժամանակ, ինչպէս միջին դարու սկիզբները, զրականութիւնը և ուսմունքը հարկադրուած էին ապաստան որոշել և պահուելով առանձնացած վանքերու մէջ. միաբան զրականական զործունէութիւնը գրեթէ անկարելի եղած էր. զրական հաղորդակցութիւնը կարգէ զուրս զօրութեամբ: Նոյն իսկ կրթութիւնը, որ քիչ առաջ այնպէս բարձր էր կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակ և Բագրատունեաց թագաւորութեան և Երկայնաբազուկներու իշխանութեան բարձրագոյն վարժարաններու մէջ՝ գրեթէ վերջնաւոր վրայ էր, այնպէս որ գրիչներն իսկ յոյս չունէին իրենց զրոյց ընթերցողներ գտնել անգամ: Եւ յիշուի՝ զրական շատ ճիւղեր գլուխ ծոցին այսպէս անյաղթելի արգելքներու առջև և անզուրկ հարուածներու տակ:

Չափազանց նուազեցաւ թարգմանչաց գործունէութիւնը. կանգ առին ուսումնական հետախուզութիւնները. պատմութիւնը փոքր ինչ սահմանափակ եղաւ, այսինքն միայն անհրաժեշտ ղէպքերը գրի կ'անցնէին. մինչև իսկ եկեղեցւոյ վարդապետական գրականութիւնը զգալի կերպով աղքատացաւ: Եւ միայն քնարերգութեան նոր բողբոջման դարը թեւակոխեց հարուստ և առատ հունձը՝ որով որոյ սերմը արդէն նախընթաց դարերու մէջ ցանուած էր: Եւ յիշուի՝ միայն այս երկար դարերու մշակոյթի զարգացումով և հոգեկան կենաց լարուած դրութեամբ կարելի է բացատրել այս փայլուն ծաղկումը, որովորեալ ամենազնիւ, ամենանուրբ, ամենափափուկ, բոլոր աշխարհի վրայ եղած արուեստից մէջ — զուտ ենթակայական քնարերգութեան:

Միջնադարեան հայ քնարերգութիւնը հայ ազգին ամենաբարձր և ամենէն աւելի ինքնատիպ ստեղծագործութիւնն է բանաստեղծական ասպարէզի մէջ: Հայ միջնադարեան քնարերգութիւնը բնաւ կարուճ չունի եւրոպական բանաստեղծութենէ: Եւ յիշուի ինչ կարող էր տալ քնարերգական ստեղծագործութեան ժԳ. և ժԻ. դարերու արևմտեան եւրոպական բանաստեղծութիւնը՝ որ տակաւին նոր սաղմաւորուած կ'երևի ամէն կողմ, զուրս չթողով նաև յառաջողէմ իտալիան: Քիչ մ'աւելի մեծ բաներ կարող էր ուսուցանել բանաստեղծութիւնը, այսպէս արեւելեան անուանուած ազգերու, արաբներու և պարսիկներու՝ որոնք ի վաղուց հետէ կը մշակէին զուտ քնարերգութիւնը, Կ'ապացուցանեն զանազան փոխառութիւններ հայ քերթողներու իրենց արեւելեան զրացիներէն՝ զլիւսաւորապէս ձեռն մէջ, Այսպէս օրինակի համար՝ հայ միջնադարեան բանաստեղծներն յօտարութեամբ կը յօրինեն ամբողջ բանաստեղծութիւն մը մէկ յանգում, ինչպէս արաբներն, ամէն լարերով կը գովասանեն վարդն ու սոխակը, ինչպէս պարսկականները, կ'օգտուին «գազելի» մասնաւոր տաղաչափական ձևով, ևն, ևն: Այնուամենայնիւ արդէն նախընթաց շրջանի

բանաստեղծներու մէջ Գրիգոր Նարեկացի, ինչպէս Շարականի օրհնորդութեան մէջ՝ մինք կը գտնենք նորարարութեամբ շինուած տողերը և շատ անգամ կրկնուած մի և նոյն յանգը, և մասնաւորապէս հմուտ խաղ ներքին ներդաշնակութիւններու նմա-
նահնչիւններով. այս բոլորն է որ կը կոչուի սովորաբար փոխառութիւն: Ուրիշ կողմանէ հայ բանաստեղծներն անպայման ներմուծած են բանաստեղծութեան մէջ նոր հոգի, տարբեր՝ յատուկ «արեւելեան» ստեղծագործութեան տիրապետող հոգիէն. մերծեցիկ սահմարձակ գունագիւղութիւնը, գոյներու և պատկերաց չափին աւելի անսահման կուտակուելը, որ կը կազմէ անհրաժեշտ արեւելեան բանաստեղծութեանց յատկութիւնը: Ասոր համար վերջին տարիներս գիտութեան մէջ այն կարծիքը կը յայտնուի, թէ հայ բանաստեղծութիւնը շատ նուազ ենթարկուած է ուղղակի Արեւելի ազդեցութեան՝ քան ինչ որ առաջ կը կարծէին, թէ բոլոր քաղաքակրթական աշխարհն առաջնորդ Ասիոյ՝ որոյ թոյնն մէջն են և հայերը՝ միասին աշխատած են ստեղծելու այն ոճը, որ եղաւ ինչպէս բնորոշիչ արարական և պարսկական քնարերգութեան, այսպէս ալ հայ միջնադարեան բանաստեղծութեան:

Բայց կարելի է մէկդի թողուլ այս չըլուծուած խնդիրները, թէ որ աստիճանի ազդեցութիւն ունեցած է մէկ գրականութիւնը միւսին վրայ: Վերջապէս այնչափ ալ կարեւոր չէ, վասն զի բնաւ բարի ազդեցութիւն չէ կարող ստեղծել հոն արուեստն՝ ուր բացակայ է անոր հունտը: Ուրչափ կ'ուզես պարարտացուր ոռոգէ երկիրը, սակայն արտը չի բուսցնիր, եթէ հողին մէջ ցանուած չլլայ հարկաւոր սերմը: Մշակոյթի դարերու բարգաւաճումն այնպիսի սերմեր ցանց հայագրի հողուն մէջ, որ միջին դարերուն՝ այս ցանքը ծլեցաւ, հասունցաւ և պտուղ տուաւ տառնապատիկ և հարիւրապատիկ:

Հայկական այս բանաստեղծութիւնը ծիածանի եօթը գոյներով փայլուն, բոլոր անգին գոհարներու շողով զարդարուն,

բուրիչ՝ ինչպէս մարգերու ծաղիկները քնքոյշ բուրումներով, մրմնջուն՝ ինչպէս անտառի վտակը, շառաչուն՝ ինչպէս լեռնային ուղիւր, որ գիտէ քնքուշ սիրոյ ա-
մենաքաղցր խօսքերը և յաղթանակող ցանկութեան կիզիչ բառերը. սակայն միշտ վայելուչ, միշտ ներդաշնակ, միշտ կարող մասերը ենթարկելու բնականորէն իմաստին: Ահա հայկական միջնադարեան հայ քնարերգութիւնը հայկական հոգւոյն իսկական յաղթանակն է տիեզերական պատմութեան մէջ: Երկար շարք քերթողաց ժառանգարապահելով իրենց նախնեաց աւանդութիւններն աստիճանաբար ներմուծեցին նոր տարրեր բովանդակութեան մէջ, և անդուլ կատարելագործեցին արուեստը: Այս տեքստի դարէ մինչև ժ.Պ. դար, ուր միջնադարեան քնարերգութիւնը ի ծայր կատարելութեան հասած, անկէ ետքը ժ.Է. դարուն՝ մասամբ կը թալկանայ արտադրութեանց մէջ և մասամբ՝ այլափոխեցաւ աշուղներու երգերու մէջ:

Միջնադարեան քնարերգութիւնը անձուկ կերպով միացած է նախորդ շրջանի կրօնական բանաստեղծութեան հետ և ասկից կը բարձրանայ: Անոր սահմանը կեցած են Յովհան Երզնկացւոյ գործերը, որուն ներքինները Շարականի մէջ տեղ ունին, իսկ վարդապետական ոտանաւորներն արդէն կը բնորոշեն փոխանցումն դէպ ի ազատ բանաստեղծութիւն, որուն մէջ քերթողը կը խօսի այն ամէն հարցերու մասին՝ որ ժամանակակից կեանքի մէջ կը յուզէ զինքը: Բայց աւելի ցայտուն կ'երևայ այս ֆրիկ բանաստեղծի (ժամանակակից Յովհ. Երզնկացւոյ մեռած 1326. ա.) գործերու մէջ (ԺԳ. — ԺԴ. դ. մեռած 1330 ա.) Արդեօք ո՛վ էր ֆրիկ, տակաւին յայտնի չէ, Կարծիք կայ նոյն նացնող խաչատուր Կեչաւատցի անունով քահանային հետ, որ կ'ապրէր նոյն դարուն մէջ և նոյնպէս ոտանաւորներ կը գրէր. արդ այս կարծիքը թողուած է: Ֆրիկի անունով հասած են մեզի շարք մը բանաստեղծութեանց, որոնց տակաւին մէկ մասն է տպագրուած: Մի մասն անոնցմէ գրուած է

գրաբար դասական լեզուով, միև մասը խառն՝ իւր ժամանակի խօսուած լեզուով, վերջինները ընդհանուրի հասկանալի լեզուով, փոխանակ այն լեզուին՝ որով 8—9 դար առաջ Ս. Գիրքը թարգմանուած էր. սա արդէն զարձար էր մեռած՝ նոր սերունդի համար, որ ընդորձ նշան է զանազանութեան «միջնադարեան քնարերգուներու» նախորդ շրջանի կրօնական բանաստեղծներու մէջէն:

Յրիկի բանաստեղծութիւնը, — տակաւին վարդապետական—բայց արդէն յանդգն—նաբար կը մօտենայ ժամանակի հրատապ խնդիրներուն, Զեռք կ'աւելէ այն բանաստեղծութեան հոսանքն որ արտափայլեցաւ «Եղեախոյ ատման ողբերգութեան» և պատմական տաղաչափաւ ժամանակագրութեան մէջ. Յրիկ իւր ոտանաւորներուն մէջ այն ամէն բանի վրայ կը խօսի՝ որ տեսած է իւր աչքով իւր անմիջական դիտող՝ իր դարու զէպքերուն, իր ժամանակի, և իր օրերուն վրայ, և Շատ տեսակէտով Յրիկի բանաստեղծութիւնը կարելի է լաւագոյն իմաստով կոչել երգիծաբանական. քերթողը դառնութեամբ կը պատկերացնէ կեանքի այն բազմական կողմերը՝ զորս ինքը կը դիտէ: Բայց Յրիկ ուրիշ կողմէ կը խզէ իր կապը նախորդաց աւանդութիւններու հետ: «Այնպիսի ժամանակ երբ հայ գրողներու մեծ մասը, կ'ըսէ Ա. Զոպանեան, կը վերագրէին հետեւելով հին կտակարանի մարգարէից օրինակին՝ Հայաստանի հասած աղէտները իբր իրենց մեղքերու պատիժ՝ Յրիկ ընդդէմ՝ կ'ելլէ Աստուծոյ և կը զանգատի աւնոր անարդարութեան դէմ հայ ժողովրդական նկատման»։ Քերթողը կարծես ըստպառնակց դատ կը բռնայ Ատեղծողին դէմ մեղադրելով զինքն և իւր անարդար դատաստանը և նոյն իսկ իրերու էութիւնը՝ ճակատագիրը (ոտանաւոր. «Բախտի Անին»)։ Ազատ քննադատութեան հոգին առաջին անգամ բռնկեցաւ ԺԴ. դարու հայ պատասխիտ այս ոտանաւորներուն մէջ, յետ այն զաւանակական հպատակութեան Աստուծոյ կամաց՝ որով լեցուն են օրհն

ներգուններու բանաստեղծութիւնները Շաւրականի մէջ:

Յովհան Երզնկացոյ և Յրիկի ոտանաւորներուն մէջ հայ քնարերգութիւնը կ'ազատագրուի եկեղեցական կապէրէ և Ս. Գրոց պատկերներէ: Կը ֆարս միայն մէկ քայլ՝ անցնելու զուտ ենթակայական քնարերգութեան: Այս քայլը կ'ընէ կրտսեր ժամանակակիցն Յովհան Երզնկացոյ և Յրիկի՝ կոտանդին Երզնկացին (ծն. ԺԳ. դարու վերջերս և վախճ. ԺԴ. դարու կէսերուն): Ասոր վարուց նկատմամբ մենք գրեթէ ոչ ինչ գիտենք և իւր գրութիւններէն միայն ոտանաւորներէն հասած են մեզի: Այնու հանդերձ հայ բանաստեղծութեան պատմութեան մէջ կոտանդին Երզնկացին պիտի գրաւէ պատուաւոր տեղերէն մին: Ինքն՝ ի մէջ այլոց՝ վճռապէս հրաժարեցաւ դասական գրաբար լեզուէ և սկսաւ գրել ժողովրդեան կենդանի լեզուով, ուր ցարդ հասարակութենէն ընդունուած է իւր քնարեզական լեզու (այսպէս կոչուեցաւ միջնադարեան հայ լեզու): Սակայն կարեւորն այն է որ քերթողը ոչ միայն կեանքի լեզուով խօսեցաւ, այլ նոյն ինքն կեանքի մասին՝ մեծմաստ, աւելի ընտանի քան Յրիկը: Կոտանդին Երզնկացին չէր ուզեր սորվեցնել, ոչ յանդիմանել, ոչ ցուցնել ստութիւնը երգիծաբանութեամբ, այլ կը զեղուր ոտանաւորներու մէջ սիրտն՝ իր ուրախութեամբ և ցաւերով: Միջնադարեան հայ քնարերգուներու մէջ կոտանդին Երզնկացին էր առաջինը՝ որ շօշափեց սիրոյ երգեր, որոնք յետոյ հայ բանաստեղծութեանց տիրապետող նիւթեր դարձան:

Մեր հաւաքածոյին մէջ ներկայացուած է կոտանդին Երզնկացին « Գարուն » խորագրով երգով: Թէպէտև առաջին տան մէջ կը յիշէ Բարձրելոյն բարութիւնը, սակայն բոլոր այս բանաստեղծութիւնը լեցուն է գրեթէ հեթանոսական հոգով, կը շնչէ անսասն կեանքի վայելուծ: Միջնադարեան ճգնաւորական զաղափարական, այն տեսակէտը երկրաւոր կեանքի, ինչպէս հովիտ թաղմութեան, համոզումը թէ կեանքի զուարճութիւնը թշուառ է և

մեղք՝ շատ հեռու մնացին: Ըստ ուժի, ըստ ազդուութեան ոտանաւորի և լեզուի, քերթողութիւնս պատիւ պիտի բերէր իւր ժամանակի Ռեւմտեան Եւրոպոյ ո՛ր և է գրականութեան, և Եւրոպայի մէջ չկայ այնպիսի բան մը որ անոր դիմադրէ: Բայց քերթուածը իւր տգով, իւր բոլոր մասերով կը պատկանի վերածննդեան մեծ շարժման, որ այն ժամանակ հազիւ կը ճառագայթէր Ռեւմտեան յառաջադժ ազգերու վրայ և անյայտ ճամբաներով մտած է Հայաստանի հեռաւոր լեռներուն մէջ: Փերթողը ուրախ և քախտաւոր է զարունով, և երկիւղ չունի և չ'ամաչեր յայտնել այս իր ուրախութիւնը ոտանաւորներու մէջ. այս՝ իր երջանկութիւնն է: «Կոստանդին Երզնկացւոյ քերթողութիւնը, լաւ կ'ընէ Ա. Զոպանեան, չէ տտուածարանի արտադրութիւն, չոր ցամաք գիտականի, այլ արդիւնք ներշնչման, անմիջական փղձկումի»:

Յովհան Երզնկացւոյ, փրկիկ և կոստանդին Երզնկացւոյ ճանապարհով գնացին ամբողջ շարք մը սերունդ քերթողներու հետեւալ ժ.՝ ժ.Ք. Պարբերուն մէջ: Առաքել Բաղդեցիի, Մկրտիչ Նաղաշ Փերովբէ, Յովհաննէս (Երզնկացի), Յովհաննէս Թլկուրանցի, Սարկիսազ Բերդապետի, Գրիգոր Ախթամարցի, Ղազարոս Սեբաստացի, Ներսէս Վարդապետ և ուրիշներ: Ասոնց բանաստեղծութիւնները միայն վերջին տարիներս քննադատներու ուշադրութիւնը գրաւեցին իրենց վրայ, այնպէս որ միջնադարեան Հայ քնարերգութենէն տակաւին շատ ընչերը տպագրուած, հաւաքուած և ուսումնասիրուած են: Հասկանալի է՝ ոչ ամէն վերջ յիշուած քերթողներն հաւասար բանաստեղծական պարզ և ունեցած են. և ոմանք բարձրագոյն՝ ոմանք համեստ տեղւոյ արժանի են: Բայց բոլոր այս բանաստեղծութիւնները նոյն հոգով շարկապուած են, նոյն ոտանաւորի արուեստով, նոյն և նման ձևերով, որոնց մէջ կը զեղուին բանաստեղծներու արտադրութիւններն: Մի և նոյն ժամանակ կարելի չէ չնշմարել անոր մէջ որոշ յառաջադիմող շարժում, զարգացում՝ որ առաջնորդեց արուեստի կատարելագոր-

ծութեան և նւթերու թափանցման: Միջին դարու քնարերգութեան յաջողներու սերմանած հոգները բոլորն ալ արմատ ձգեցին և տունն ընծիւղներ, փոխ առնելով իրենց դրացի արարներէ և պարսիկներէ բանի մը նիւթեր և անոնց մշակման քանի մը ձևեր՝ հայ քերթողներն իրենց ճամբայ բացին, շարունակելով երկու երգիչ Երզնկացիներու գործը և մասամբ ալ մաղձոտ ֆրիկի:

Առաքել Բաղդեցւոյ (բանաստեղծ ժ.Պ. դարու վերջին տասնեակ տարիներու) բանաստեղծութիւնը որոշակի ունի արեւելեան զոյն. նա ոտանաւորով գրեց Վարդի և Ռոխակի միջև եղած խօսակցութիւնը: Շատ հաւանական է որ Առ. Բաղդեցին հայ քերթողաց մէջ առաջինը չէր, այսպիսի նիւթ ընտրող, վերջին քնարերգուներու շարքերը զանազան կերպերով երգեր են, երբեմն անոնց զեղեցկութեան համար, երբեմն ալ զնկելով անոնց մէջ փոխաբերական բովանդակութիւն: Այս տեսակ ամենայայտնի բանաստեղծութիւն մը կը պատկանի Գրիգոր Աղթամարցւոյ ժ.Չ. դարու բանաստեղծին: Գրականութեան պատմիչները վաղուց նշանակած են որ սոխակին և վարդին պատկերը, «ի սկզբանէ» արեւելեան բանաստեղծութեան մէջ միշտ եղած է: Մինք ստէպ կը գտնենք զայն պարսիկ քնարերգուներու մէջ, Ճէլալեդինի (ժ.Պ. դ.), Սաադի (ժ.Պ. դ.), Հաֆիզի (ժ.Պ. դ.), և ուրիշ շատերու, նոյնպէս արարներու և թուրքերու (վերջերս):

Արդեօք հետեցեալ Առաքել Աղթամարցին մի որ և է որը՝ օրինակի. կամ օգտուեցան ժողովրդական նիւթով ընդհանուրի սեփական (ինչպէս, օրինակի համար, օգտուած է ուսու բանաստեղծութեան մէջ ժ.Փ. դարու Ա. Փէդ սոխակի և վարդի խօսակցութեան մէջ) տակաւին յայտնի չէ: Անտարակոյս այնու ամենայնի որ հայ քերթողը բանաստեղծութեան մէջ ներմուծած է նաև իրենք, թէպէտ և վերջին տուններու մէջ, ուր փոխաբերաբար կը մեկնաբանէ, Ռոխակն է Գարրիէլ հրեշտակապետը, Վարդը՝ Աստուածամայրը, Թագաւորը՝ Քրիստոսը: Այլ և այս արտաքին յաւելումով հանդերձ հայ

բանաստեղծութեան մէջ կայ մասնաւոր զգաստութիւն, ուսկից զուրկ էին շատ «արեւելեան» բանաստեղծներն: Մեր հաւաքածոյին մէջ Առաքել Բաղդեչեցին կը ներկայացնենք բանաստեղծական հաստատման երգով:

Ուրիշ նկարագիր ունի Մկրտիչ Նաղաշի ճնարերգութիւնը, — սա յաջորդ շրջանի բանաստեղծ է: Մկրտիչ Նաղաշը հաւանօքն ծնած է ԺԴ. դարու վերջն, այս է հարիւր տարի ետքը՝ երգիչ Երզնկացիներէն է Յրիկէն, և քանի մը տասնեակ տարեաներ ետքը Առաքել Բաղդեչիգէն: Ամենայայտնի է որ Մկրտիչ Նաղաշ ձեռնադրուած է ի Սիս 1430 ին և մեռած 1470 ին: Նշանաւոր է նոյնպէս Մկրտիչ Նաղաշ իբրեւ Նկարիչ (նոյն իսկ իւր անունը Նաղաշ՝ պարսկերէն կը նշանակէ «պատկերահան»)։ Իւր վրձինին կը վերագրուի իւր ժամանակի ձեռագրաց շատ մանրանկարներ. և սա կը համարուի հիմնադիր մասնաւոր զարդոյի մանրանկարչական պատկերաց: Մկրտիչ Նաղաշի ապրած դարաշրջանը ամենաթշուառներէն մին կը համարուի. ապրած է Հայաստան մայայցանող ժանտախտային համաճարակի և քահանայութեան ոչ նուազ կործանիչ արշաւանքի ժամանակ: Այս ղէպքերու մէջ բանաստեղծ եպիսկոպոսը սրտանց կը մասնակցէր, ամէն կերպով կ'աշխատէր թեթեւեղութեամբ վերդեան թշուառութիւնը, կ'այցելէր հիւանդներուն, գերիները կ'ազատէր, ևն: Բայց իւր եպիսկոպոսական պարտքը կատարելով հանդերձ՝ կը գտնէր ժամանակ նաեւ արուեստով զբաղելու:

Մկրտիչ Նաղաշի բանաստեղծութիւնը շատ բանի մէջ Յրիկի ձևերը կ'առնէ: Բայց անցած էր անոր օրերէն հարիւր տարիներ և բոլոր Հայաստանի վիճակը՝ հանդէպ կրած հարուածներու՝ փոխուած էր, մինչդեռ Յրիկի ժամանակ տակաւին կենդանի էր անցեալ դարերու ազատութեան յիշատակը: Մկրտիչ Նաղաշի ժամանակի մանկատանն լուծն արդէն դարաւոր աւանդութիւն կը համարուէր, ազգային անձնասիրութեան վերաւորուած խոցը՝

յայտնի է չէր բուժուած, այլ առ ժամանակ մը ապաքինուած: Ասոր համար պէտք չէ անձնական յատկութիւններով բացատրել երկու բանաստեղծներու քերթուղութեանց զանազանութիւնը: Մկրտիչ Նաղաշ իւր հասարակական գործունեութեան մէջ բարութեամբ, աչքի ընկնող հեզութեամբ, թշուառաց օգնելու պատրաստականութեամբ փոխանցած է նաեւ բանաստեղծութեան մէջ իւր սրտի փափկութիւնը: Զարգացնելով Յրիկի նիւթերը նա չի վերանորոգեր անոր յանդուգն վէճերն: Ստեղծողին հետ, այլ լռիկ թախիծով կոչ կ'ընէ հնազանդիլ Անխուսափելին: Մկրտիչ Նաղաշի բանաստեղծութիւնները՝ նուազ փայլուն, նուազ զանազան, քան թէ միջին դարու ուրիշ քերթողներու ոտանաւորները, բոլորը խոր զգացմունքով ներշնչուած են, և իր կրօնասիրութիւնը կ'արտայայտուի աւելի սրտանց՝ քան թէ առաջին օրհներգունքներուն, և պատկերներու մէջ աւելի իրական է: Ասոր մէջ է և Մկրտիչ Նաղաշի ճնարերգութեան նշանակութիւնը, իբրեւ մէկ նոր կայան հայ բանաստեղծութեան զարգացման մէջ: Մեր հաւաքածոյին մէջ գրուած է Մկրտիչ Նաղաշի ամենարեւոյժիչ ոտանաւորներէն մին՝ «Ունայնութիւն աշխարհի»:

Սիրահարական եղանակներն՝ որ առաջին անգամ կոստանդին Երզնկացոյն ճնարերգութեան մէջ երեցան՝ ԺԵ. դարու մէջ մարդը շարք մը բանաստեղծներու ձեռք ձեռք խնցին: Այս բանաստեղծութեան մշտնջենական նիւթը կարելի է ամենէն աւելի համապատասխան ճնարերգութեան հոսանքին, այն արուեստին՝ որ կը յաւերժացնէ անձնական ապրումները, ենթահայրականները, և ինչ քան էր աւելի զօրաւոր կերպով կը խոսէ մարդու հոգին՝ եթէ ոչ սէրը: Փնարերգութեան ծաղկեալ վիճակը միշտ կը համապատասխանէ սիրոյ բանաստեղծութեան պաշտամունքի հետ. այսպէս եղաւ և Հայաստանի մէջ: Ամենէն աւելի վառվռուն ոտանաւորներն այս մշտնջենական նիւթին վրայ, ԺԵ. դարու մէջ կը գրէին երկու բանաստեղծներ, եր-

կուրն ալ Յովհաննէս կ'անուանուէին. մին Յովհաննէս թելկուրանցի, երկրորդը միայն Յովհաննէս, (թերեւ նոյնպէս իրզնկայի վանքէն), Յովհաննէս թելկուրանցին ժեյ, դարու երկրորդ կէսին կ'ապրէր, և էր արդէն զանուխեան ժամանակ իսկ շատ յարգուած էր իւր ժամանակակիցներէ՝ իբրեւ բանաստեղծ: Մենք կու տանք անոր մի սիրոյ երգը, ուր՝ միայն վերջին տան մէջ՝ կ'երևի հեղինակին հոգեորական վիճակը:

Միւս Յովհաննէսի ապրած տարին յայտնի չէ. հաւանօրէն նա ալ ապրած է ժեյ, դարու մէջ, եթէ ոչ՝ ժ.Դ. դարու վերջերս: Մեր ձեռքը հասած է Յովհաննէսէ միայն մէկ ոտանաւոր, և այս բառական է զինքը իբր ինքնուրոյն բանաստեղծ յիշելու քնարերգութեան պատմութեան մէջ:

Յովհաննէս չունի Նաղաշի իմաստուն լըմտութիւնը, նա բոլորովին յոյզ, կիրք, բոց է: Յովհաննէսի բանաստեղծութիւնը կը բանայ այնպիսի խորութիւն զգացմանց, որոնք միայն մեր դարու մէջ մատչելի եղան բանաստեղծութեան: Համարձակ կարելի է ըսել որ սա, (ընչերուն յայտնի Յովհաննէսը կարելի է պարզ արեգայ՝ մոռցուած կը կարծուի (երզնկեան) վանքի մէջ ժ.Դ. կամ ժեյ. դարու, որ կը գրէր, գրեթէ առանց յոյս ունենալու ընթերցողի) — իր զգացմանց բացատրութեանց մէջ շատ բաներով կանխեց բոլոր իր ժամանակակից բանաստեղծութիւնը 2 կամ 3 դար: Կրքի այսպիսի աղաղակներ չկան ո՛չ հարիւր տարի առաջ ապրող Պետրարքայի հնչեակներուն (sonet) մէջ, ոչ հարիւր տարի ետքը գրող Ռոնսարի սիրահարական երգերուն մէջ:

Յովհաննէսի բանաստեղծութիւնները (կը կրկենք միակ պահուածն՝ վերաբառաւորաւ մեզ մօտ) կ'աւարտին ներդաշնակ

հաշտութեամբ: Բայց այս չէ կարևորը. կարևորն այն է որ քերթողն ըրած է (Մ'հղու իմ սիրտս այրեցիր, են,) այնպիսի խոստովանութիւններ որ միայն մեր օրերը լիապէս հասկանալի եղան, երբ տուին իրենց յայտնութիւններն Աֆօրէէ տը Միւսսէ և Հայնէ և Բողէէ:

Միջնադարեան քնարերգութիւնը իւր բողբոջման զագաթն հասած էր ժ.Ձ. դարու մէջ, երբ անոր առննէն աւելի բնորոշ ներկայացուցիչն երեւաւ Գրիգոր Աղթամարցին: Կ'ենթադրուի թէ նա ծնած ըլլայ Ալթթամար կղզեկին վրայ միայն չճակին մէջ՝ հաւանօրէն՝ ժեյ. դարու վերջերս: Անգամ էր սա տեղւոյն հոգեորական միաբանութեան և ապա ձեռնադրուած է Ալթթամարայ կաթողիկոս: Քերթողն ինքը ցոյց կու տայ որ իւր ոտանաւորներէն մին գրուած է 1515ին. ուրիշ կողմանէ նա ժամանակակից էր ամենայն հայոց կաթողիկոսին Միքայելի Ա. 1547—1574, որով Գրիգոր Աղթամարցին ապրած է՝ ըլլալ 1500—1575: Որոշ է որ այս դարուս հայ ժողովրդեան վիճակը, ոչ միայն չլաւացաւ համեմատութեամբ նախընթաց տարիներու՝ այլ եթէ այդ կարելի է՝ աւելի ևս անաւանելի եղած է: Հայ դեսպանութիւններու էւրոպական պետութեանց դիմումները մասնաւորապէս ի վէնետիկ, Պապին, Գերմանիոյ Կայսեր (1547—1550) յաջողելը չէն ունեցած, այլ ընդհակառակն մահմետականաց զայրոյթը գրգռեցին: Պարսիկներն անգլոպարս քաղաքներն հայ գաւառներն, և թիւրք զօրադասակը պարսից դէմ ելլելով՝ շարունակեց այս աւերումը: Այս թշուառութեան փոքր ինչ միտթարութիւն կարող էր լինել միայն էւրոպայի հայ գաղութին ստաշին մշակոյթի զարգացումն 1512 տարին. իսկ դարու կէսին՝ հայ լեզուաւ առաջին գրքի տպագրութիւնը: Միքայէլ կաթողիկոսին Զանքերով հիմնուեցաւ առաջին հայ տպարանը ի վէնետիկ, որ ապա Կ. Պոլիս փոխադրուած է: Աստուք եղան առաջին տպարանձիւներ ապագայ վերանորոգման:

Տեղւոյն այսպիսի կեանքի ծանր միջա-

վայրի մէջ պիտի գործէր և ստեղծէր Գրիգոր Աղթամարցիին Մինք անոր ուրիշ գրական աշխատութեան մասին տեղեկութիւնն չունինք՝ բայց ի ոտանաւորներէն. այլ մեզի հասած անոր բանաստեղծութիւններն (ընդհանրապէս 20 հատ) կը ցուցնեն՝ բանաստեղծական համեմարի առկայծունքներէն զատ՝ բացառիկ գրական շնորհ. Գրիգոր Աղթամարցու բանաստեղծութիւնները միշտ խոր մտածուած թէ՛ ըստ ընդհանուր յղացման և թէ՛ ըստ ներդաշնակ լրացման՝ կը պատկանին միջնադարեան քնարերգութեան ամենանշանաւոր թուականին, Սակայն այս ծրագրի ներդաշնակութիւնը և ապա քրիստոնէական զաղափարները, զորս դրեր է Աղթամարցին իր ոտանաւորներու մէջ, այս ամէնը որ բոլոր կեանքն անցուցած է հայ վարձեր խորերը՝ առած է Արևմուտքէն և Պատկերները, նմանութիւնները, Գրիգոր Աղթամարցւոյն բոլոր բանաստեղծութեան հոգին միանգամայն արեւելեան է։ Արեւելեան գոյներով ներկած իւր «Երգ մի եպիսկոպոսի վրայ», (զոր մենք կու տանք հատուածաբար է. կոստանթնի թարգմանածէն), տարբերակ մի է Պրիկի բողոքին՝ բախտի անարդարութեան վրայ։ Շատ աւելի արեւելեան բնոյթ ունի անոր «Երգ քն (նոյնպէս մեր թարգմանած), որուն մէջ քերթողը կը գովէ իւր սիրելին, որունով տաանեակ փայլուն նմանութիւններ, բաղդատելով զայն արեւուն, լուսնի, արուսեանակն, թանկարժէք աւելունքներու, անուշաբոյր ծառերու, փալ-փըլուն ծաղիկներու, ամէն բանի հետ՝ ինչ որ գեղեցիկ է աշխարհիս վրայ։ Այս ճոխ քերթուածը զեղուն է արեւելեան պերճ գոյներով, և նման ափ մը ծիածանավառ գոհարներու։ Արեւելեան բանաստեղծութեան հոգով ներշնչուած Գրիգոր Աղթամարցւոյն՝ երրորդ քերթողութիւնը որ կայ մեր հաւաքածոյին մէջ է «Երգ վարդի և Սոխակի»։

Անշուշտ ԺԶ. դարու կը պատկանի և Նահապետ Գուշակայ բանաստեղծութիւնը։ Այսօր ստուգուած է, որ սա ընտան աղբն չութիւն չունի բաց ի անունէն այն Գուշակին՝ որ

չակին՝ որ կ'ապրէր ԺԶ. դարու սկիզբները վանայ նահանգը, Նահապետ Գուշակ՝ ինչպէս կ'երևի՝ ծննդեամբ Ալեքի էր, ինչպէս կը ցուցնեն իւր ոտանաւորներն ըստ լեզուի և շարադրութեան. ըստ մասնաւոր բացատրութեան մերձաւոր նմանութիւն ունին տեղւոյն ժողովրդական երգերուն։ Բայց ո՞վ որ ըլլայ պատմական Նահապետ Գուշակ և ո՞ր տարին ալ ստուգիւ ապրած ըլլայ (յամենայն ղէպս ինքն ապրած է միջին դարու վերջերը)՝ իւր ոտանաւորները կը մնան հայ բանաստեղծութեան հրաշագեղ մարգարիտներ։ Միջնադարեան բոլոր քնարերգուներու մէջ Գուշակ կ'արտափայլի անմիջականութեամբ և անարուեստականութեամբ իւր ներշնչմանց մէջ։ Այս է ի մէջ այլոց նաև որ առիթ տուաւ կարծեաց՝ թէ Գուշակ եղած է ժողովրդ ժողովրդական երգերու. ևս առաւել որ իւր ոտանաւորներուն մէջ կը հանդիպինք եղաւ նակներու և ամբողջ ոտանաւորներու, որ անտարալոյս կը պատկանին ժողովրդական երգերու։ Այսպիսի կարծիքներ կը մերժուին այսու ամենայնիւ Գուշակի նոր յայտնած գրական ձևերովն և գոյներով (բառին լաւ իմաստով), որոնք կ'երևան մի քանի բանաստեղծութեանց մէջ. ինքը կարող էր օգտուիլ ժողովրդական երգերով իրրեւ նիւթի, բայց չատ մշակելով ինքնուրոյն և անկախ կերպով։

Նահապետ Գուշակի գրական ժառանգութիւնը համեմատաբար հարուստ է։ Մեզի հասած են խրատական հատուածներ, ռովորական քառականներով սիրահարական երգեր, և շարք մը պանդուխտի յուզիչ երգեր, Գուշակի խրատները ցոյց կու տան արեւելեան իմաստութեան բնորոշ օրինակներ։ Մեծաւ մասամբ անոնք մի և նոյն գաղափարներն են մարմնացուած նոյն և նման խորհրդանշաններու մէջ, որպիսիներ մենք կը գտնենք պարսիկ բանաստեղծներու խրատական ոտանաւորներուն մէջ՝ կեանքի բարիքներու անկայութեան վրայ, կործանիչ ստուգութեան վրայ, լուսութեան նախընտրութեան վրայ, ևն, ևն. այլ այս ամէնը գունատուրած ղէպ ի աշխարհ ունեցած

քրիստոնէական վարդապետութեամբ: Քուչակի քանի մը իմաստուն խրատական քառատողները բերած ենք մեր հաւաքածոյին մէջ, ուր և դրած ենք անոր պանդխտի երգն՝ « Կոռնիկ » (սակայն թէ այս ոտանաւորները Քուչակի կը պատկանին՝ տակաւին վէճի մէջ է): Սակայն ամենաթանկագինը Քուչակի բանաստեղծութեանց մէջ՝ իւր սիրոյ քնարերգութիւնն է: Անոր սիրոյ ոտանաւորները ծաւալով փոքր են. շատ անգամ արտայայտուած՝ քառեակի ձևով, այս՝ արիւնքի հնչեակով ինչպէս կանխաւ ըսեր էինք: Զուտ արեւելեան զոյներով նկարուած են Քուչակի պատկերները, վառվռուն, փայլուն, երբեմն չափազանցած և անսպասելի: Ոտանաւորներու մէջ կրից զգացմունքը կը գերելիս՝ քան հոգեկան սէրը, նոյնպէս յատկանշիչներ են Քուչակի հարազատ արեւելեան բանաստեղծութեանց: Այլ անոր ուժն ու հմայքը՝ իւր ոտանաւորներու խոր անկեղծութեան մէջն է: Ասոնք չեն արուեստական խորհրդածութիւններ՝ ընտրած նիւթին վրայ, ոչ տեսական կամ փոխաբերական զարմարանքութիւններ մէկ սիրելով՝ որ կարելի է թէ և ոչ գոյութիւն ունենայ աշխարհի վրայ: Ո՛չ, Քուչակայ ոտանաւորներն՝ ազատ փղձկուն են սրտի, սրտի խոստովանութիւններ, այն՝ ինչ որ կենանք ինքնին թելադրած է:

Ա. Չոպանեան՝ որմէ փոխ կ'առնենք այս նկարագրի մի քանի գծերը՝ կը բաղատէ Քուչակի բանաստեղծութիւնները ամենէն հռչակաւոր արեւելեան ճերթոգաց ոտանաւորներուն հետ: Սաադի, Հաֆիզի, Նաև Օմարի-Խայրամի երգերը թաղաւորաց և իշխանաց ծառայեցին. այս ճերթոգներն էին պալատական, և իրենց բանաստեղծութիւնները պալատական կեանքը կ'արծազանգեն, պալատական փայլով կը շողան: Այս չկայ Նահապետ Քուչակի պարզ երգերուն մէջ. Նա՝ անկախ իւր զգացմունքներուն արտայայտման մէջ՝ աւելի մօտ էր փողոցային ամբոխին քան թէ պալատական աստիճաններուն. իւր ձայնը կը հնչէր ոչ այս «աշխարհին կարողներուն»

համար, այլ ժողովրդային հաւաքոյթներու մէջ: Միակ սուլթանը՝ որուն առջև Քուչակ զլուխը կը ծռէր՝ էր իւր մշտական տիրական հմայողը՝ սէրը: Ա. Չոպանեան կը նախընտրէ համամասնել Նահապետ Քուչակը ժիթ. դարու բանաստեղծներուն հետ, Հէյնէի և Վերլէնի, և այս արդարացի է: ԺՁ. դարու մէջ Քուչակ իւր բանաստեղծութեանց մէջ տուած է օրինակներ իսկական քնարերգութեան, այն իմաստով՝ որ մենք կ'ըմբռնենք հիմայ, այսինքն անկեղծ, անձնական և ազատ բանաստեղծութիւն, որ միայն մի նպատակ դրած էր իւր առջև, արտայայտել այն զգացմունքն՝ որ քերթողին նոյն վայրկենին տիրապետեր է:

Գ.

Ժի. դարն այնպիսի շրջան մ'էր՝ երբ հայ միջնադարեան բանաստեղծութիւնը կը շիջանքի: Կը շարունակէր Հայաստանի անմիսթար վիճակը, երկրին լաւագոյն ուժերը կը լքէին. օտարութեան մէջ կը փնտռէին ապաստան: Երբեք արին և զօրացան հայ գաղութներն՝ ուր պիտի յառաջանար նոր կեանք և փայլըր հայկական նոր վերածնունդ: Հին Հայաստանի մէջ սուլթաններու և շահերու մշտական կործանարար ճաղաքականութեամբ գրեթէ չմնաց տեղ գրական աշխատութեան համար: Սակայն և այնպէս վանքերու պատերուն մէջ կը գտնուէին աշխատաւորներ, որոնք ձեռք կ'առնէին գրիչն՝ ընդօրինակելու համեմատաբար բախտաւոր ժամանակներու ձեռագիրներ, որպէս զի շարունակեն իրենց նախորդներու զօրծը: Մասնաւորապէս չըլտեց նաև ճերթողական ձայնը: Ժի. դարու մէջ յատկապէս քանի մը կրօնաւոր բանաստեղծներ եղան Հայաստանի մէջ, և անոնց բանաստեղծութեանց խրախուսիչ ձայները կը ծառայեն՝ որպէս լաւագոյն ապացոյցներ ժողովրդեան հոգւոյն այն ուժին՝ զոր չկրցան կոտորել ո՛ր և է դառն փորձութիւնները:

Դարավերջին կեցած է Էրիսմիա Քեօմուրճեան, ծնեալ 1700 ինչ Սա բաւական բեղմնաւոր գրիչ էր. շատ թարգմանութիւն

ներ ըրած է լատին և յոյն լեզուներէ. գրած է նաև աստուածաբանական խնդիր-ներու վրայ, հեղինակ է «Պատմութեան (Սս) մանեան կայսրութեան», «Հայոց պատմութեան» (իւր ժամանակի ղեկներուն), աշխարհագրութեան և շատ ուրիշ գրութիւններու. գրած է դասական գրաբարով: Ի մէջ այլոց Գեօմորճեան գրած է նաև թուրքերէն և տուրք է թուրք գրականութեան հասուած. ներ Մովսէս Խորենացւոյն պատմութեան: Բայց անտարակոյս Գեօմորճեան բանաստեղծ ալ էր: Բաց ի ռոտնաւոր գրած «Պատմութիւն Աղեքսանդրի» զրքէն՝ նա զրեց քնարերգական ռոտնաւորներ հայերէն (ժողովրդական լեզուով) և թուրքերէն: Իւր բանաստեղծութեանց մէջ Գեօմորճեան շարունակեց միջնադարեան ցնարերգութեան աւանդութիւնը, և անոր ռոտնաւորներուն մէջ կը լսուի հոգեւ ծայրը: Գեօմորճեանի քնարերգութեան առանձնայատկութիւնն անոր մէջ է՝ որ կը փառաբանէ փոխադարձ սէրը, ուրախութիւն՝ ոչ միայն սիրելուն մէջ՝ այլ և սիրուելուն: Այսօրինակ ոտանաւորներէն մին կը ներկայացընենք մեր հաւաքածոյին մէջ:

Անհակարեօր և մեծ ազդեցութիւն ըրած է Նազաշ Թովնաթանայ բանաստեղծութիւնը, որ արդէն կ'ապրէր դարավերջին, և մեռած է 1722 ին: Թովնաթան՝ ինչպէս նաև Մկրտիչ՝ նկարիչ էին, ուստի երկուքն ալ նոյն մականունով՝ Նազաշ կոչուած. Նազաշ Թովնաթանին կը պատկանին Խջմիածնի հիանալի որմանկարները: Թովնաթանայ երգերը բոլորն ալ կը փառաբանեն սէրը՝ գծուած արեգակնային հառազայնութիւնով: Տեղ տեղ անոնց մէջ նորր ծաղր կը զգացուի. կարծես թէ հեղինակն ինքնին կը խնդայ միջնադարեան քնարերգութեան մաշուած ձևի ուն վրայ. սակայն և այնպէս այս երգերուն մէջ կան այնպիսի հրճուանք, այնպիսի համարձակ իրական գծեր՝ որ կը յափշտակեն ընթերցողը: Այս արեգայ քերթողը զրեթէ բոլորովին կը նմանի աշուղներու այն ժողովրդական բանաստեղծութեան՝ որուն ընդարձակ ծաւալումը նոյն դարուն կը սկսի Հայաստա-

նի մէջ: Նազաշ Թովնաթան՝ վերջին արեգայ բանաստեղծներէն մին է, և մին առաջին բանաստեղծ աշուղներէն: Այս է իւր բանաստեղծութեան պատմական նշանակութիւնը, որմէ մեր հաւաքածոյին մէջ մենք կու տանք երեք օրինակներ, երեք «երգեր սիրոյ»:

Բայց արդէն մեծնող վանական բանաստեղծութեան փոխարէն կը կանգնի աշուղներու լուսնաստեղծութիւնը, ժողովրդական երգիչներ, աշուղներ ու զուսաններ, անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունին. ասոնց յիշատակութիւնը կ'ընէ Մովսէս Խորենացին իսկ: Հայերն, այս բանաստեղծ ժողովուրդը, կը սիրէին ամէն տոն երգերով փառաբանել, լինտանեկան հանդէսներուն, ինչպէ՛ս հարսանիք, մկրտութիւն, և այլն, և ուրիշ ժողովրդական հաւաքոյթներուն մէջ, հասարակ շուկաներու և սրճարաններու մէջ երգիչները միշտ ախորժակի հիւրեր էին: Ասոնց պատմաւոր տեղը կու տային ինչոյններու մէջ, անոնց երաժշտական գործիները (ըստ մանչա, սազ, թար. են.) կը տեղադրէին պատմաւոր տեղեր մասնաւոր դարակնեւրու վրայ. երբ կը հնչէր երգն՝ ամէնքը կը լսէին և ուշադրութեամբ մտիկ է' ընէին: Ի հոսց գոյութիւն ունէր երգիչներու մէջ մրցումի սովորութիւնը. աշուղները կարգաւ կ'երգէին իրենց հնարածներն և յաղթուողը սովորաբար կը յանձնէր իւր քանանքն ու յաղթողին: Հաւանորէն այս երգերու շատերն որ պահուած են ժողովրդեան յիշողութեան մէջ և կը վերաբերին մեր ցոյց տուած «ժողովրդական բանաստեղծութեան» հաւանորէն ստեղծուած են նոյնպէս աշուղներու կողմէ՛ս այսպիսի մրցումներու համար: Բայց երկար ժամանակներ ոչ ոք մտածեց անոնց վրայ, զրի առնելու և պահելու այս յանպատրաստից երգուածները: Երգերը կ'ապրէին միայն յօրինողի յիշողութեան մէջ, և անոնց՝ որոնց ինքն հեղինակը կը փոխանցէր զանոնք, այս քիչերուն մահուամբ՝ կ'անյայտանար, կը մոռցուէր՝ հազուադէպ քացառութեամբ: Միայն Ժ. Դարուն մէջ մշակուեցաւ

նոր տիպար մը աշուղ բանաստեղծներու, ժողովրդական երգիչներու որ կը գնահատէ իւր ներշնչմանց ստեղծագործութիւնը և կ'ուզէ պահել զանոնք: Այսու հանդերձ այսպիսի աշուղ մը, յայտնի է թէ աստիճան մը զբաղան մարդ եղաւ, այսինքն գիտակ անցեալ բանաստեղծութեանց: Կտակելով իւր ոտանաւորներն յաջորդներու՝ նա բնականապէս կը սկսի հետաքրքրուի անցեալով: Վերջապէս զօրացան և ժողովրդեան մէջ մասին պահանջները: Երգչէն սկսան պահանջել երգեր հին աւանդութեան, ինքնուրոյնութիւն և ճշդութիւն ձեռք երգերու հետ միասին, արտաքոյ կարգի բան մը, և խորութիւն բովանդակութեան: Երևան ելան պալատական աշուղներ, երգիչներ՝ որ կ'երգէին վրաց թագաւորներու արքունիքին, ուր հայ լեզուն վրաց լեզուին հետ փոխարժեքացաւ: Այսպէս յաջորդաբար՝ ինքնին երգիչներու զարգացման ազդեցութեան և ժողովրդեան մշակոյթին տակ՝ առաջ եկան աշուղ բանաստեղծներու տիպարներ, որոնք արագ ըմբռնեցին միջին դարու աւանդական քնարերգութիւնը և շարունակեցին գնալ նոր ընթացքով: Մին նոր տիպարի աշուղներէն էր երգիչն Ստեփանոս (հաւանորէն Ժէ. դարու մէջ ապրող), որոյ երգերու մի մասն հասած է մեզի. այդ ամենագեղեցիկ ոտանաւորներէն մին կը ներկայացնենք մեր հաւաքածոյին մէջ:

Այն երգիչը որ աշուղներու բանաստեղծութիւնները հասցուց անհասանելի բարձրութեան՝ էր Սայաթ Նովան. իւր հանճարի զօրութեամբ ժողովրդական երգչի արուեստն յեղաշրջեց բանաստեղծի բարձր կոչման: Կարելի է ըսել՝ այն ամէնը որ իւր նախորդներն ըրած են՝ ոչինչ են անոր յաղթանակին հանդէպ և կարծես թէ աշուղ փառաց լուսոյ մէջ մտրեցան: Սայաթ Նովա նախ ցոյց տուաւ և հաստատեց իւր օրինակով՝ թէ ինչպիսի ուժ կը թագչի ժողովրդեան երգչի ձայնին մէջ. — յայտնեց թէ այս երգիչը ոչ այլքան ինչոյքի մէջ զուարճացնող է, այլ և ուսուցիչ է, մարգարէ, թէպէտ և անոր երգերու նիւթն

ըլլար թեթեամիտ: Սայաթ Նովան կ'ընդունի իւր նախորդաց կերպը, այլ կու տայ անոր կատարելութեան կնիքն, և յանկարծ յայտ եկան թէ, ինչպիսի՝ ճոխութիւն, որպիսի՝ փարթամութիւն կը ծածկուի այն աշուղներու երգերուն մէջ որոնց հանդէպ շատերը չափազանց հարկանցի կը վերաբերուէին: Այն ժամանակ երբ կը մոռնէր հմուտ արեղաներու վանական բանաստեղծութիւնը, Սայաթ Նովա զգացուց որ հայ բանաստեղծութիւնը կենդանի է, նա միայն դուրս ելաւ վանքի պարիսպներէն, մտաւ ժողովրդեան մէջ և հնչեց աշուղներու ազատ երգերուն մէջ, երգուեցաւ շուկաներու, հրապարակներու և ընտանեկան խնջոյքներու մէջ, համեստ տուններու, ամբոխի մէջ:

Սայաթ Նովա լեցուց իւր կեանքով ամբողջ ԺԷ. դարը, վասն զի ծնած է 1719ին և մեռած (սպանուած) ի Թիֆլիս 1795ին: Բանաստեղծին իսկական անունն էր Յարութիւն, Սայաթ Նովա կեղծ անունն է, որ կը նշանակէ՝ ըստ ըննութեան Յովհ. Թումանյանի՝ « Թագաւոր երգիչ » կամ « իշխան երաժիշտ » (հնդկաց լեզուով), որ շատ յայտնի էր առաջաւոր Ասիոյ մէջ: Հայրը տուած էր փոքրիկ Յարութիւնը որ ոստայնակութիւն սորվի, սակայն տղան (Յարութիւնը) փոքր հասակէն կը մտածէր աշուղ ըլլալ. նա ազատ ժամանակները կը վազէր լսելու երգիչներու մրցումը և ինքն իրեն սորվեցաւ նուագել քամանչայի, շոնկուրի և թարի վրայ: Կանուխէն սկսաւ երգեր յօրինել, որոնք նախ կ'երգէր իւր ազգականներու տունները, յետոյ Թիֆլիսեցի նշանաւորներու տունները, որոնք կը հրապարակէին իրենց տարանդաւոր պատանին: Յաջորդութիւն խրախուսեց զՅարութիւն վճռականապէս նուիրելու ինքզինքը բոլորովին երգեցողութեան արուեստին. ընդունեցաւ Սայաթ Նովա անուանումը և շուտով ամենասիրելի աշուղն եղաւ բոլոր Թիֆլիսի մէջ: Որչափ կարելի է դատել Սայաթ Նովայի զբուսանքներն՝ նա կ'երգէր է ըստ բանաստեղծական լայն գիտութիւն ունենալ, անոր բանաստեղծութեանց մէջ

կը շօշափուին բաւական բարձր խնդիրներ. կը յիշուին զանազան երկիրներ և ժողովուրդներ. կը զգացուին պարսկական բանաստեղծութեանց արձագանգներ, ուսկից ի մէջ ալ յոյ Սայաթ Նովա փոխ առած է իր երգերուն ձևերը: Բաց ասկից՝ Սայաթ Նովա գիտէր շատ լեզուներ, ինքը կը գրէր իր ոտանաւորները ոչ միայն հայերէն՝ այլ նոյնպէս վրացերէն և թուրքերէն. մեզի հասած են Սայաթ Նովայէ՝ թուրքերէն գրուած 115 ոտանաւորներ, հայերէն միայն 46, և վրացիք կը համարին իրենց բանաստեղծը:

Սայաթ Նովայի հետագայ տարիներու կեանքը տակաւին լաւ ուսումնասիրուած չէ: Այս միայն յայտնի է որ նա վրաց Հերակղ Բ.ի պաշտպանութիւնը կը վայելէր, որ շատ կը յարգէր Սայաթ Նովայի տաղանդը և կարգած էր զայն իր արքունեանց երգիչ: Վրաց արքունեանց մէջ լուրջ սիրբային վէպ տեղի ունեցած է հռչակաւոր աշուղին. իր սէրը վրաց թագուհւոյն հանդէպ, որուն նուիրած է մեծաւ մասամբ իւր ոտանաւորները: Ուշ ժամանակ՝ արդէն երիտասարդական հասակն անցած՝ Սայաթ Նովա կը թողու արքունեանց փայլուն կեանքը և կը մտնէ Հաղբատու Ս. Նշան վանքը. քերթողին այս որոշողութիւնը կապ ունի իր Մարմար կնոջ մահուան հետ 1770ին: Կրօնաւորական սքեմին հետ կ'առնու Դաւիթ անունը, Յովհ. Թումա. նեանի կատարած նոր խուզարկութեան համեմատ նա ձեռնադրուած է Թիֆլիսի եպիսկոպոս: Այս աստիճանը տրուած է կաթողիկոսին հին աշուղին՝ թագաւորին բացաճակ ստիպմամբ: Սակայն և վանական պարիսպներու մէջ չկրցաւ եպիսկոպոս Դաւիթ զսպել բանաստեղծութեան աւիւնը. նա կը շարունակէր գրել ոտանաւորներ և կարօտը կը բաշէր հասարակաց մրցուծեան: Ի՛ր սան թէ՛ նոր եպիսկոպոսն երբեմն աշուղի զգեստներ հագնելով՝ ծածուկ կ'ելլէր վանքէն և կ'երթար Թիֆլիս և կը մտնէր ժողովրդեան մէջ իւր երգիչ: Այսպէս՝ անգամ մը իմացուելով որ Թիֆլիս եկեր է բողոքին խաւարեցնող նոր աշուղ

մը՝ ծերունին Սայաթ Նովա չի կրնար զսպել անոր հետ չափուելու բաղձանքը, կը հագնի իր թափառիկ երգչի հին հագուստը, կ'առնէ իր քամանչան և կ'երթայ մրցման, յաղթութիւնը կը տանի երիտասարդ մրցակցին վրայ: Պահուած է այն գրութիւնը՝ որով կաթողիկոսը կը զանգատի թագաւորին Դաւիթ եպիսկոպոսի այդ կերպ վարքի մասին, ցոյց տալով ժողովրդեան մէջ առաջ եկած գայթակղութիւնը. ծերունի եպիսկոպոսին սպառնալիք եկած է աստիճանէն զրկելու, բայց թագաւորը խնդրած է թողու հանգիստ իր սիրելի երգիչը:

1795ին պարսիկ Աղա Մահմուտ Խանը պաշարեց Թիֆլիսը և քնակչաց սպառնացաւ սատակ կոտորած: Այս երբ լսեց ծեր աշուղը՝ որ է Դաւիթ եպիսկոպոս՝ թողուց իր մենաստանը և շտապեց դէպ ի մայրաքաղաք, որպէս զի ազատէ իր ընտանիքը: Ինքը կրցաւ քաղաքէն հեռացնել իր որդիները և ուղարկել Մոլդոզ, ուր անոնք կ'ապրէին անխտանգ: Բայց ինքն Սայաթ Նովա կամ չկրցաւ ելլել՝ կամ չուզեց թողու իր քաղաքացիները թշուառութեան մէջ: Ըստ պատահման՝ Սայաթ Նովա Թիֆլիս էր այն օրը՝ երբ քաղաքն առնուած էր պարսիկ զօրքէն: Բանաստեղծ եպիսկոպոս ժողովրդեան բազմութեան հետ կ'աղօթէր ծնրապարծ տաճարին մէջ: Պարսիկները պահանջեցին որ ամէնքը դուրս ելլեն եկեղեցիէն և ընդունին իսլամութիւնը: Սայաթ Նովա պատասխանեց ոտանաւորով մը թրքերէն.

Եկեղեցուց է՛մ դուս գալ, է՛մ ուրանալ ցիտուսին:

Մահմետականները բռնի հանեցին եկեղեցիէն ծերունին և սպաննեցին զինքը դրան առէն: Այժմ այն տեղ կենայ տախտակ մ'է՛ դրուած, որուն վրայ գրուած է Սայաթ Նովայի ծննդեան և մահուան թուանշաններն և հետեւեալ ստղերը.

Ամէն մարթ չ'ի կանա իւմի իմ ջուրըն՝ ուրիշ
 [շրթն է,
 Ամէն մարթ չ'ի կարդա իմ գիրըն՝ ուրիշ զրբէն է.

բունիաթս ավագ չ'իմանաս՝ քարափէ քարուկը
| լին է՝
Այլաւի պէս՝ առանց ցամբիլ, դուն լուստով խա-
բախ մի անի:

Սայաթ Նովայի ոտանաւորներու բռ-
վանդակութիւնը առաջին նայաւածքով միա-
կերպ կը թուի, միակերպ կ'երևան նաև
ոտանաւորներու ձևերը: Այլ ինչպիսի ան-
սպաս զանազանութիւն կրցած է բանա-
ստեղծն ազգացանկէ այն միակերպ երևցած.
ներուն մէջ: Նա գրեթէ ամենուրեք կը
խօսի սիրոյ վրայ, բայց ինչպիսի զանա-
զան գոյներով տարբեր ոտանաւորներու
մէջ, բոլոր այն անցքերը, քնքուշ գորո-
վէն դէպ ի բոցավառ կիրքերը, յուսա-
հատութենէ դէպ ի սքանչացումը, կաս-
կածէ դէպ ի հպարտ ինքնաճանաչութիւնը
արուեստագիտի: Արդարև Սայաթ Նովա
կարելի է անուանել երանգներու բանա-
ստեղծ: Ինքը ժիւ. դարու մէջ կարծես ար-
դէն կատարեց՝ ինչ որ դար մը վերջ
վերլէն:

Ոչ թէ գոյն, այլ հուրը երանգ (nuance)

Այո՛, պէտք չեն վառվռուն գոյներ. ճշմա-
րիտ բանաստեղծը զգացնել կու տայ ընթեր-
ցողին կամ ունկնդրին ամէն ինչ՝ միայն
հազիւ նկատելի անցքերով մէկ գոյնէ
միւսը: Բայց որովհետև մի և՛ նոյն ժա-
մանակ Սայաթ Նովայի երգերուն մէջ այս
մրանգները սուր, խորին և հիւթեղ են,
կ'ընդունինք մենք իբր ամենապայծառ
գոյներ, որոնց հետ չեն կրնար մրցիլ նուազ
հանճարեղ բանաստեղծներու (ուղղակի ը-
սանք, նուազ տաղանդաւորներու) չափա-
զանց թանձր ներկերը: Նուրբ և քնքուշ
վրձինով նկարեց Սայաթ Նովան և անով
սեւիկ մեծ հմայքն՝ իր միշտ զբաւիչ ոտա-
նաւորներուն մէջ:

Սայաթ Նովա հիմնեց, նուիրագործեց
աշուղներու երգերուն համար մի առանձին
ձև ոտանաւորներու՝ որ կը մօտենայ պարս-
կական «Գազելի», յետ որոյ այս կերպը
սիրուեցաւ և տիրապետեց բոլոր երգիչնե-
րուն վրայ: Անհրաժեշտ կրկնութիւնը մի
և նոյն բառին (կամ քանի մը նման բա-
ռերու) մէկ շարք ոտանաւորներու վերջը,

այս ձևի պահանջման համեմատ, նոյն
ինքը կը ստիպէ զբանաստեղծը՝՝ փնտռել
զանազանութիւններ միակերպութեան մէջ:
Բայց մի և նոյն ժամանակ, գրեթէ բա-
նաստեղծէն անկախ՝ կու տայ մի առան-
ձին նուագաւոր խորին ներգաշնակ երաժշ-
տականութիւն անոր ոտանաւորներուն:
Ասով Սայաթ Նովայի մէջ կը միանան
զգայուն հոգատարութիւն՝ քառնաւորը
նուագաւոր լինելու համար: Սայաթ Նո-
վայի երգերը կատարուած են տեղաշնա-
կութեամբ և նոյնաձայն սկիզբով, որոնք կը
կրկնուին նաև ներքին յանգերով. նա
համաշխարհային բանաստեղծութեան մէջ
մեծ վարպետներէն մին է: Ասոր հետ նա
հրաշալի ճաշակ մ'ունի, որ կարող է գտնել
նոր եղանակներ ընդհանուր գործածուած
չափերուն մէջ: Այս վերջին տեսակետով
կարելի է Սայաթ Նովան բաղդատել դա-
րուա բանաստեղծներուն մէջ Կ. Գ. Բայլ-
մոնթի հետ: Սայաթ Նովայի հետևողնե-
րուն և նմանողներուն մէջ անոր բանա-
ստեղծութեան մասնաւոր յատկանշիչներ այ-
լաւորուած են, ընտրուած ձևը վերաճուե-
ցաւ մեծած կրկնութիւններու, երաժշտա-
կանութիւնը՝ դատարկ ձայներու խաղի մէջ,
եղանակներու բովանդակութեան նուրբ փո-
խանցումը՝ տաղտկալի միակերպութեան:
Այլ Սայաթ Նովայի մօտ բոլորովին կեն-
դանի և իր իսկական բանաստեղծական
հանճարի ուժով ոգևորուած է: Քերթողն
իրաւունք ունէր երբ հպարտօրէն կը յայտ-
նէր (այս այն հպարտութիւնն է՝ որ ստեղ-
ծեւ է Որսախոսի և Պուշկինի «Վոթոդ»
բանաստեղծութիւնը), թէ իմս «Զարափի
քարուկէն է»: Կ'ուզէի հաւատալ որ
դէպ ի Սայաթ Նովայի կոթողը «խոտով
չի ծածկուիր ժողովրդական ճանապարհն»: Սայաթ Նովայի նման բանաստեղծներու
վրայ կրնայ և պէտք է հպարտանայ բռ-
լոր ժողովուրդը, այս՝ Երկնից մեծ շնորհ
է, որ կը դրէի ոչ ամենուն և ոչ յաճախ.
ասոնք Նախախնամութեան ընտրեալներն
են օրհնութիւնաբեր իրենց դարուն և ի-
րենց հայրենեաց...:

Հօրը զարգացումն աշուղներու բանա-

ստեղծութեանց Սայաթ Նովայի ոտանաւորներուն մէջ՝ յայտնի է կենդանութիւն տուաւ բազմաթիւ հետևողաց և նմանողներու : Արագ ստեղծուեցաւ « Դպրոց Սայաթ Նովայի », և արդարեւ մինչև մեր օրերն հայ աշուղներն ամէնը կը հպատակին անոր անյաղթելի ազդեցութեան, կը դառնան անոր գծած ուղեգծին մէջ : Ահա ասոր համար հարկ չկայ մօտիկէն քննել առանձին ներկայացնող ժիւ և ժիթ դարերու աշուղներու բանաստեղծութիւնները : Ասոնց մէջ եղբր են տաղանդաւոր երգիչներ, որոնք կարող էին ըսելու իրենց խօսքը. քիչ չէին անոնց մէջ բանաստեղծներ՝ իսկական երգասացութեան շնորհ ունեցողներ, ստեղծող՝ քաղցրահնչիւն լսելիքը շուրջ տաղերու : Սայաթ Նովայի բանաստեղծութեան գծած սահմաններէն ոչ ոք՝ ինչպէս կ'երևի՝ դուրս չէ եկած : Իողորն ալ մնացին տաղանդաւոր աշակերտներ և ոչ աւելի : Աւելցնենք միայն որ աշուղներու թիւն, այսինքն անոնց՝ որոնք սկսան ժողովել և գրի անցնել իրենց երգերն ժիթ դարու մէջ՝ չափազանց շատ են : Այս քնարերգութիւնը շատ հետաքրքրական, պատմական, գեղարուեստական է. բայց մենք որ ընհանուր գծերու մէջ կը բնորոշենք զարգացումն հայ բանաստեղծութեան՝ հարկադրուած ենք լռութեամբ անցնելու : Սայաթ Նովայի այն 12 ոտանաւորներն՝ որոնք գետեղուած են մեր հաւաքածոյին մէջ՝ ըստ մեր կարեաց թարգմանութեան՝ բաւական զաղափար կու տան զանազան նիւթերու և աշուղներու բանաստեղծութեան բնորոշ ձևերուն վրայ :

Բացառութիւն կրնանք միայն ընել՝ երկու վերջին աշուղներու համար. նախ՝ որպէս զի յամենայն դէպս յատկանշած ոլլանք մեր օրերու ժողովրդական երգիչներու ստեղծումներն, և երկրորդ՝ անոր համար որ այս երկու բանաստեղծներն ալ, զօրագոյն քան միւսներն, կը հնչեցնեն որ և է նոր բան : Խօսքերնիս Ղունկիանոս և Ճիվանի աշուղներուն վրայ է : Ասոնց առաջինը Ղունկիանոս ծնած է ժիւ

դարու վերջը ի Կարին, քանի մը տարի վանք անցուցած է, յետոյ անցած է Եգիպտոս՝ քարտուղարի պաշտօնով՝ Իրքայիմ փաշայի մօտ. այլ թողով զայն՝ Թափառաշրջիկ կեանք վարած է անհնարին զրկմունքներով. այնու հանդերձ գնացած է՝ ի մէջ ալլոց՝ Պետերպուրկ և մեռած է անցեալ դարու կէսերուն, վարեվան գիւղը : Ճիվանին արդէն մեղի ժամանակակից է. նա ծնած է 1846ին Ախալքալաքի մօտ, առաջ Թափառաշրջիկ երգիչ մ'եղած է. կը նուագէր իւր երգերը ամենայն յաջողութեամբ Ալեքսանդրապօլ, Թիֆլիս, Բաքու, Բաթում և Կարս. մեռաւ Ճիվանին 1909ին : Ղունկիանոսի բանաստեղծութիւնը ուշագրաւ է՝ իւր խորհրդաւոր նորրեքերանգով՝ անսովոր աշուղներու երգերուն մէջ : Ճիվանի բանաստեղծութիւնը շատ աւելի զանազան և ալլացեղ է. քերթողն իւր երգերուն մէջ կը շօշափէ բազմակերպ նիւթեր, սիրահար երգող է կը դառնայ բարոյախօս. երգեց իր ժամանակակից ղէպերն, օրուան չարք. գրեց սեղանի երգեր, են, են : Ի մէջ ալլոց Ճիվանի լեզուն արդէն ժամանակակից զրաւան լեզու է. ընդհանրապէս Ճիվանի երգերուն մէջ երեցաւ զրգերու ազդեցութիւն : Ճիվանին քանի մը նոր բանաստեղծներու և Սայաթ Նովայի բացարձակ նմանողութեամբ ստեղծած է քանի մը իսկական գեղեցիկ ոտանաւորներ, որոնք անշուշտ պիտի մնան ընդ միշտ հայ բանաստեղծութեան մէջ : Յատկապէս այսպիսի երգեր աշխատեցանք մտցնել մեր հաւաքածոյին մէջ, փնչպէս նաև Ղունկիանոսի խորհրդապաշտ երգերէն մին :

Բայց Ղունկիանոսի և Ճիվանի բանաստեղծութիւններն արդէն կը վերաբերին յաջորդ շրջանին : Առաջ Ճիվանին իր երգերը շարագրել չսկսած՝ ծագեցաւ, անհեցաւ և ամրացաւ նոր հայ բանաստեղծութիւնը. — բանաստեղծութիւն ոչ ժողովրդական երգիչներու, այլ զրաւան, «արուեստական», ինչպէս սովորաբար (և հարկաւ ոչ իրաւացի) կ'անուանեն զայն : Արեւմուտք, ի վ. Պոլիս և եւրո.

պական հայ գաղութներու մէջ և Ռուսիոյ սահմաններու վրայ, ինչպէս հայ գաւառներու մէջ՝ և նախ ի թիֆլիս, ինչպէս և Մոսկուայի հայ գաղութին մէջ, սկսաւ նոր հայ գրականութեան զարգացումը, վերահաստատուելով հայ գրականութեան կապը միջազգայինին հետ: Մշակուեցաւ գրական նոր լեզու (ստոյգն՝ երկու նոր լեզուներ կամ բարբառ, մին արևմտեան հայոց, միւսն ուսահայոց) և շարք մը հայ գրագէտ սերունդներ ստանձնեցին զըժուարին և պատասխանատու՝ բայց ազնիւ ժողովրդ, տալու հայ ժողովրդեան այն աւանդներ՝ ինչ որ եւրոպական գրականութիւնը կատարեց անցեալ դարերու մէջ, որուն շրջանին Հայաստան կտրուած էր մարդկութեան ընդհանուր մշակութի աշխատութենէն:

Հայ նոր գրականութեան պատմութիւնը գիտութեան բոլորովին ուրիշ շրջան է:

Հոս այս համառօտ տեսութեան մէջ անկարելի պիտի ըլլայ մանրամասնաբար ներկայացնել այս պատմութիւնը և քննել անոր զարգացման բոլոր կայանները: Շատ պատճառներու համար (ինչպէս և անպատրաստագրութիւնը այսպիսի հարցի մը տողերս գրողին), մենք պիտի սահմանափակուինք լոկ ցոյց տալով ընդհանուր յատկանիշներն ամենէն նշանաւոր գործիչներուն: Այնու հանդերձ մեր ուշադրութիւնը պիտի դարձնենք մասնաւորապէս աւագ հին սերունդներու բանաստեղծներու գործունէութեան վրայ, որոնք մեծ կամ փոքր աստիճանով մը կատարեցին իրենց ասեղծագործութեան յաղթանակը: Իսկ աւելի երիտասարդ գրողներուն համար՝ որոնք կը շարունակեն զեռնթանալ՝ փոփոխութեան ենթակայ են, անոնք տակաւին պատմութեան մէջ չեն կրնար մտնել, անոնց բանաստեղծութիւնները տակաւին ճնշադատութեան կը պատկանին, որ տեղի չունի մեր հաւաքածոյին մէջ:

Ե.

Հայ գրականութեան վերածնունդն անձուկ եղանակով շաղկապուած է Մխիթարեան Մխարանութեան գործունէութեան հետ, հիմնուած՝ Մխիթար Սեբաստացուն (1676—1749) ձեռքով ի կ. Պոլիս, այլ ամրապնդուած ի Վենետիկ: Այս Մխարանութենէն ելած են երկայն շարք մը գիտնականներ, գրիչներ, և ընդհանրապէս լուսաւորութեան գործիչներ: Մխիթարեանց հրատարակեցին բառարաններ, հայ լեզուի քերականութիւններ (գրութարի), Հայաստանի պատմութիւն, եւրոպական գրականութեան դասական թարգմանութիւններ ի հայ լեզու, և շատ ուրիշ գրեանք՝ որոնք հզօր ազդեցութիւն ունեցած են: Այս Մխիթարեանց մէջ մասը առանձին Մխարանութիւն հիմնեց ի Վիեննա, ուր շարունակեց մի և նոյն օգտակար գործունէութիւնը: Մխիթարեանց կարգէն ելան նաև առաջին նոր հայ բանաստեղծներ Բագրատունի և Ալիշան: Առաջինը՝ Արսէն Բագրատունի (1790—1860) էր ներկայացուցիչ կիւնդաւանութեան, որ զեռ կը տիրապետէր անոր ժամանակին եւրոպական գրականութեան մէջ: Երկրորդը՝ Ղևոնդ Ալիշան՝ նոյնպէս խոյս չտուաւ այդ ազդեցութենէն. բայց հետզհետէ ազատեցաւ անկէ, ի մէջ այլոց արտայայտուեցաւ դասական գրարարէ (որով գրուած են բոլոր նախկին ոտանաւորներն Ալիշանի) նոր լեզուի (կ. Պոլսոյ բարբառ) անցած ատեն:

Ղևոնդ Ալիշան (1820—1901) թողուց մեծարժէք գիտական աշխատութիւններ — պատմական — հնախօսական — աշխարհագրական, և, ևն: Այլ էր նաև նշանաւոր բանաստեղծ, որուն ոտանաւորները կը կազմեն 5 հատորներ: Տաղաչափութեան արուեստին մէջ Ալիշան մեծ կատարելութեան հասաւ, և իր արտադրութիւնները ցարդ սիրով բազմաթիւ ընթերցողներու պահած են՝ իբրև անկեղծ և գեղեցիկ ներշնչումներ: Ալիշան գրած է ոչ սակաւ կրօնական ոտանաւորներ, ազօթքներ, օրհն-

ներգութիւններ. ունի վէպեր Հայաստանի պատմական անշեալին նուիրուած. ունի ընտելեան կենդանի նկարագրութիւններ: Ալիշանի ոտանաւորներուն խորութիւն կու տայ հայրենիքի իր յուզիչ սէրը՝ որ բուցավառուած էր պանդխտութեան մէջ ապրող բանաստեղծի վիճակով: Մեր հաւաքածոյին մէջ Ալիշան ներկայացուած է իր Հրազդան ոտանաւորով, ուր արտայայտուած է բանաստեղծութեան մշտնջենական նիւթը, — պանդխտի տի վերադարձն ի հայրենիս, որ կենդանացած է քերականութեան հայրենասէր հայու գործող գրգռմանըով:

Սակայն իսկական հիմնադիրները Թրքահայերու (կամ Կ. Պոլսոյ) դարձոյի նոր հայ գրականութեան՝ պէտք է ճանչնալ յաջորդ սերունդի երկու բանաստեղծները՝ Պէշկիթաշեան և Դուրեան, որոնց ստեղծագործութիւններն ամբողջովին գրուած են նոր լեզուով: Որպէս զի իրաւացի կերպով գնահատենք անոնց գործունէութիւնը, — նոյնպէս գուզենթացաբար աւնոց հետ «ոտուահայ դարձոյի» նախաձեռնարկող աշխատողներն —, հարկ է երևակայել նախ այս ծագող խնդիրներու ահազին դժուարութիւնը: Պէտք էր նախ և առաջ ընտրութիւն ընել զանազան գաւառաբարձներու, գրականութեան նոր գործիք դարբնելու՝ մասնաւորապէս րահաստեղծական լեզուի համար, այլապէս ըսենք, պէտք էր ստեղծէին լեզու, կազմել միութիւն՝ ժողովրդական խօսակցութեան հակասական տարերաց մէջ, յարմարցնել այս լեզուն նորը գաղափարաց բացատրութեանց բոլոր փափկութիւններու համար, պիտանի ընելու զայն՝ անդրադարձնելու համար կատարեալ մարդու հոգեւոր բոլոր փոշկուտները: Բայտնի է՝ այս խնդիրը լուծեցին միասին արձակ գրիչները և բանաստեղծներն. այլ որոնք որ որոտնաւոր կը գրէին՝ պատասխանատուութեան մեծ մասն անոնց վրայ ծանրացաւ, լեզուին տալ գեղեցկութիւն սեղծ արտայայտութեանց մէջ: Հաւասարապէս որովչ խնդիր մ'ալ կար շատ միթիարի և քիչ մ'ալ դժուար

ին, իւրացնել նոր ծագած հայ բանաստեղծութեան համար եւրոպական գրականութեան բոլոր յաղթանակները, որոնք լիթ դարու կէսերուն կրեցին երկարատև զարգացում, ապրեցան հետզհետէ կեղծ դասական դարձոյները, զգայականութիւն, վիպականութիւն, որոնք արդէն մտան իրապաշտութեան տիրապետութեան ջրջանի մէջ: Եւրոպայի մէջ արդէն կային Գեօթէ, Շէլլէր, Վիկտոր-Հիւգոյ, Միլտէ, Բայրոն և Շէլլէյ, առանց յիշելու կրթարարական ստեղծիչներն. իրենց առկէն էր անոնց արդէն հարազատ դարձած հայ հոգեւոր ստեղծած ընդհանուր գծերը: Վերջապէս, առաջին հայ նոր գրիչներն իրաւունք չունէին միայն գեղարուեստագէտ լինելու, հայրենեաց դրութիւնը կը պահանջէր անոնցմէ նոյն չափով կրթարարական փախօս, մունետիկներ ըլլալու կէս մոռցուած ճշմարտութեանց, արթնցնել ժողովրդական ինքնաճանաչութիւնը, կենդանացնել և արթնցնել սէրը դէպ ի հայրենի երկիրն, ըստ կարելւոյն բժշկել ազգին բազմադարեան վէրքերն, ուժ տալ անոնց՝ կոտուելու համար, և պահպանել նաւատը լաւագոյն ապագային... Միայն յիշելով այս բարձր նպատակներն, որոնցմէ և ոչ մէկը հնարաւոր էր զոհել, կարելի է արդարապէս գնահատել Պէշկեթաշեանի, Դուրեանի, Պատկանեանի, Շահ-Ազիզի և միւս նախաձեռնողներու գործերը, որոնք կրցան մնալ միանգամայն ճշմարիտ բանաստեղծներ:

Միւրտիչ Պէշկեթաշեան (1828-1868) անմիջական աշակերտ եղած է Ալիշանի, ճանի որ իր կրթութիւնն ընդունած է Մխիթարեանց մօտ: Բայց Պէշկեթաշեան չընդունեցաւ կրօնաւորական վիճակ. նա անցուց իր կեանքը փոթորկալից՝ կրից ամէն ալէկոծութեան, յուսոյ և հիասթափումի ենթարկուելով: Պէշկեթաշեանի արտաքին կենաց պայմանները լի էին ծանր տառապանքով. ի մէջ այլոց՝ նա գոյութեան ծանր կիւր կը մղէր. բայց բանաստեղծն արատ չունեցաւ իր վրա՝ մունքին մէջ, ոչ մի կերպ հաճոյակատաւ

բուժինը զօրաւորենբրու առջև, ինքն հաւմնատ ապրեցաւ բայց արժանապատուութեամբ. կ'աշխատէր իրը ուսուցիչ և աշակերտանքին պաշտուած էր, ունեցաւ անյաշող սէր, այլ գտաւ միութարուծին մաքուր բարեկամութեան մէջ, և շնորհիւ իր պայծառ ազնիւ բանաստեղծութեան՝ շահեցաւ շատ աւելի բարեկամներ քան թշնամիներ: Կենդանութեան ժամանակ իսկ հասարակութեան ընտիր մասը կրցաւ գնահատել Պէշիքթաշլեանի ստեղծագործութիւնը և իր մահացու հիւանդութեան վերջին օրերը բազմութիւն մարդոց շարունակ ստեղծութիւն կ'առնէին անոր ստողչութեան մասին, որ չափազանց կը յուզէր համեստ բանաստեղծը:

Մեծագոյն ժողովրդականութիւն գրտան Պէշիքթաշլեանի ողբերգութիւնները, մասնաւորապէս անոնք՝ որոնց նիւթն առնուած էր հայոց պատմութենէն. շնայած ձեռի պայմաններուն՝ այս ողբերգութիւններն ունէին ազնուացնելու նշանակութիւն իր բարձր բովանդակութեամբ: Քնարերգութեան մէջ Պէշիքթաշլեանի լաւագոյն գործերն անոնք են՝ որոնք կը ներշնչեն հայրենասիրական զգացումներ, փրկողը կըրցաւ կարգէ դուրս մօտենալ տարկիսի նիւթերու, և ամէն անգամ կու տար իր ոտանաւորներուն՝ նորութեան հրապուրանք: Բայց և իրը բնութեան բանաստեղծ Պէշիքթաշլեան ուշագրաւ է, քանի որ ինքը կը հասկնաւ և կը սիրէր զայն (մի և նոյն կեանքով կը շնչէր անոր հետ): Սիրային նիւթերու ալ Պէշիքթաշլեան ըստ բաւականի տեղի տուած է իր բանաստեղծութեանց մէջ: Իւր. Վեսելովսկի Պէշիքթաշլեանի ստեղծագործութեանց նկարագրութեանց մէջ կ'ըսէ, թէ «ճերմոդն արտաքույ կարգի կարողութիւն ունէր միացնելու իւր սիրային ոտանաւորներուն մէջ արեւելեան գոյներու ճոխութիւն, քաղաքակրթութեան բարձրագոյն հոգեկան կեանքի և աշխարհահայեացքի հետ»: Այս նկատմամբ Պէշիքթաշլեան կը ներկայանայ իսկական շարունակող հիմնական աւանդութեանց հին հայ բանաստեղծութեան: Կը մնայ աւելցնել՝

որ Պէշիքթաշլեանի բանաստեղծութեանց մէջ կ'երևի Հայնէի, Միլտոնի և Ժիօ դաւրու քանի մ'ուրիշ քերթողներու ազդեցութիւնը և թէ բանաստեղծական լիզուն անոր ոտանաւորներուն մէջ տակաւին կը կրէ հետեանքն իր կանուխ շրջանի դաստիարակութեան: Միւր հաւաքածոյին մէջ Պէշիքթաշլեան ներկայացուած է ութ ոտանաւորներով, որոնք զինքը կը բնորոշեն իրը հայրենասէր և բնութեան բանաստեղծ:

Բուրովին տարբեր բնավորութեան տէր էր Պետրոս Դուրեան (1851-1872), իրը յաջորդ սերունդի բանաստեղծ, որ մեռած է զերթէ 20 տարեկան պատանի, հայ գրականութեան հորիզոնը ընդ մէջ կտրելով՝ ինչպէս պայծառ ասուպ: Մնած է կ. Պոլսոյ հայ աղքատ ընտանիքէ, և ուսած միայն ժողովրդական վարժարանի մէջ, չուսնելով և ոչ մի պաշտպան կամ ազգեցիկ բարեկամ. Դուրեան միայն ինքն իրեն պարտական է իր կրթութիւնը, և իր գրական յաջողութիւնը: Կըրցու և բուռն է՝ այլ հաստատամիտ: Դուրեան բուր կեանք կուուցաւ թէ՛ աղքատութեան, թէ՛ ժամանակակից սոցիալականութեան և թէ՛ աշխարհի նախապաշարմունքներուն դէմ, որոնք միայն հայոց յատուկ չին: Հեղինակ է շարք մը ողբերգութեանց. ելած է նաև բեմի վրայ իրը դերասան: Սակայն Դուրեան ամենէն աւելի զօրաւոր է իրը քնարերգակ. այլ քնարերգութիւնը միշտ երիտասարդի ձայն է, և Դուրեանի վարդահաս մահը թոյլ չի տար մեզ դատելու, թէ ինչպիսի թատերագիր կարող էր ըլլալ, եթէ կարենար ստեղծել՝ յետ կեանքի փորձառութեան:

Ռոմանդիք թէ՛ իր համոզմամբ և թէ՛ բնութեամբ՝ Դուրեան իր հրգերու մէջ աղաղակելով կը յայտնէ աշխարհի իր բուռն սէրը դէպ է հայրենի ժողովուրդը, դէպ առ ինքն ունեցած հաւատքն, իր տանջանքներու մասին՝ որոնք պէտք է որ ըլլային բանաստեղծի միշտավայրի մասձող մարդու վշտերը, և վերջապէս իր Տրտունջ ոտանաւորով կը բողբոջէ դէպ առ Աստուծոյ:

տուած, որ փոքր ինչ վիպասանական և չափազանցուած է, բայց անկեղծութեամբ, զգացման խորութեամբ՝ մեր հոգին կը յուզէ: Դուրեանս կը ֆնայ հայ պատմութեան մէջ վառվառն հրեղէն գիծ մը՝ ի մէջ ուրիշ աւելի հանդարտ բանաստեղծներու: Ինքը ցոյց տուաւ թէ ինչ կը նշանակէ ստեղծագործութեան մէջ «խառնուածքը», անմիջական կեանքի ուժը. յաճախ ոչ միայն փոխելով «դպրոցն», «արուեստը», այլ անսահմանօրէն բարձր էր անոնց վրայ: Աւոր մէջն է Դուրեանի ստեղծագործութեան պատմական նշանակութիւնը. մասնաւորապէս ուշագրաս է և յատկապէս «տաճկահայոց» բանաստեղծութեան համար, որոնց յաջորդ գործիչներն երբեմն մեղանչեցին աւելորդ քաջընդունելով, հակելով դէպ ի պատշաճեան ցրտութիւնը, դնելով իրենց համար իդիալ՝ անոր «անմեղանչականութիւնը»: Յամենայն դէպս Դուրեանի շատ ոտանաւորները նաև ըստ ձևի շատ մշակուած են, և մանաւանդ քերթողը գեղեցկօրէն կը ցած է յօրինել տուններ՝ որոնց իրեն ուսուցիչ առած էր իր շատ սիրած գաղղիացի բանաստեղծները Վիկտոր-Հիւկոյ և Լամարթին: Մեր հաւաքածոյին մէջ մենք ջանացինք ներկայացնել Դուրեանի բանաստեղծութիւնը իր ամենէն շատ յատկանշող ոտանաւորներով:

Պէշիքթաշլեանի և Դուրեանի շարքին՝ «տաճկահայ դպրոցին մէջ» կ'աշխատէին ոչ սակաւ ուրիշ բանաստեղծներ, որոնց գործունէութիւնը ժժ դարու միջին յիսնամային կը պատկանի (1825—1875): Այս բանաստեղծներուն մէջ անտարակոյս կային տաղանդաւոր գրիչներ, որոնց արտադրութիւններն անյիշատակ չմնացին հայ գրականութեան համար: Էն առաջիններէն էին Գալֆայեան (Խորէն Նար-Պէշ, 1831—1892) նոյնպէս անդամ Միւլիթարեան Միարբանութեան և ապա անկէ ելած. և Աճէմեան (ծն. 1838) թատրոնական և քնարերգակ, գրէջ քանի մը գեղեցիկ ոտանաւորներու: Ինչպէս այս երկու գրիչներն, այսպէս անոնց յաջորդ-

ներէ ոմանք (անուանենք Ռսկանեան, Ռուսինեան, Դերենց. Զմիւռնիոյ դպրոցէն Մամուրեան, Օսեան, Պարոնեան, Տէմիր-ճիպաշեան)՝ անվիճելի տաղանդաւոր գրիչներ են: Անոնց արտադրութեանց մէջ հայերէն լեզուն մշակուեցաւ, մարքուեցաւ և հարստացաւ նոր բառերով և դարձուածներով: Մի և նոյն ժամանակ անոնցմով «տաճկահայ դպրոցի» գործիչներն ո'չ թէ գիտակից ծրագրով՝ այլ ուղղակի ենթարկուելով անձնական համակրութեան ազդեցութեան՝ «կը փոխադրէին», այսպէս ըսենք, հայ հողի վրայ արևմտեան բանաստեղծութեան ծաղիկները, մասնաւորապէս գաղղիականները: Անմիջական թարգմանութիւններու և գիտակից նմանութեանց և անգիտակից վերլիշումներու մէջ այս բանաստեղծներն իւրացուցին հայ բանաստեղծութեան զարդիացի ոտմանտիչներու և մասամբ ալ պառնասեանց եղանակները. Վիկտոր-Հիւկոյի, Ա. Վիլիեի, Ա. Միւսէի, Լամարթինի, Միւլի-Պրիւզոմի և շատ ուրիշներու: Այսպիսի գործունէութիւն մը պատարաստեց այս դպրոցին յաջորդ շրջանին հարուստ ծաղկումը (վերջ ժժ դարու և սկիզբն ի դարու): Բանաստեղծներու շարք մը (մենք չենք թուր հոս անոնց անուններն) մեծ կատարելութեամբ մշակեցին արուեստը, սողն ու յանգերն հասուցին կատարելութեան. ամէն ձևեր փորձեցին, մասնաւոր սիրով մշակեցին հնչեակը (sonnet) և փոխանցեցին յաջորդ սերնդին գերազանց ներդաշնակ գործեր մը՝ որ կարող ըլլայ հնչելու ամէն ձայնանիշներն, արդի մարդոց մտածութիւններն և զգացմունքները:

Ուրիշ ճամբով կ'երթար «ոսեահայ» դպրոցի զարգացումը, որոյ գործիչներն ուշացան գրական ասպարէզի վրայ: Այն ատեն երբ Արեւմուտքի մէջ՝ շնորհիւ Միլիթարեան գործունէութեան՝ արդէն ժժ դարուն գոյութիւն ունէր նոր հայ գրա-

1. Հիգիսակը մոռցած է արդեօր թէ չէ ճանցած Հէրմիսը, որ իբր ըստնաստեղծ իր պատուարը դիպ կատարած է Հայ գրականութեան ասպարէզին վրայ: (Մահ. թարգմանիք):

կանութիւն, թէպէտեւ կ'օգտուէր իր բացառութեանց համար մեռեալ զրարաբէն, ուսանայիւն երկար տարիներ չունեցան (խիստ դատելով) իրենց զրականութիւնը (եթէ չհաշուենք բոլորովին մանր մունր փորձեր քանի մը դասագրեանց, ձեռագիր շարագրութիւններու, են), Միայն դարու կէսին զգացուցեալ զրական արտայայտութիւն տալու պէտքը ժողովրդական նոր հոգւոյն, և մերձաւորապէս նոյն ժամանակ երբ արեւմտեան հայերը փորձեր սկսան ընել զրելու և, Պոլսոյ բարբառով՝ ուսնահայոց մէջ ելաւ առաջին արտագրութիւնը արարատեան բարբառով, որ յետոյ ընդհանուրէն ընդունուեցաւ. ասիկայ էր Խաչատուր Արովեանի վէպը (1803-1848) «Վէրք Հայաստանի», գրուած 40ական թուականին, բայց տպագրուած միայն 1859ին. Յետոյ 50ական թուականներուն հիմն դրուեցաւ պարբերական տպագրութեան՝ խօսուած լեզուով. 1850-1851ին ի թիֆլիս Գարբիէլ Պատկանեան (հայր ապագայ բանաստեղծին) կը հրատարակէր առաջին հայ լրագիրը Ռուսաստանի մէջ՝ «Արարատ», 1858ին ելաւ շնորհիւ եռանդուն գործունէութեան Ս. Դազարեանի և Միքայէլ Նալբանդեանի ի Մոսկուա ուրիշ հայ լրագիր մը՝ «Հիւսիսափայլ», որ քանի մը տարի ապրեցաւ. Գրիգոր Արծրունի հիմնեց 1872ին ի թիֆլիս «Մշակ» լրագիրը. Այս հրատարակութիւններն ամբողջ զրականութիւն մը ապաւընբերին. հրապարակախօս յօդուածներ, առաւուրածներ, նոյն իսկ վէպեր և ոտանաւորներ. Ռուսահայ զրական տաղիւն գործիչներէն պէտք է յիշուի Բաֆֆին (1835-1888), որ վաստկած է մեծ և արժանաւոր ժողովրդականութիւն իր մեծ և լաւ մասսալից վէպերով. Գարբիէլ Սունդուկեան (1825-1912) նուազ յայտնի իրը հայ թատրոնի ստեղծող, գերազանց իրական կեանքի ոգրերգութեան հեղինակ. Պերճ Պրօշեանց (վէպ Սոս և Վարդիթեր) 1860ին գրուած աշտարակեան բարբառով և վերջապէս նոր բանաստեղծութեան սկսողներն Ռ. Պատկանեան և Շահ - Ազիզ:

Ռափայէլ Պատկանեան (1830-1892) ի լոյս եկաւ զրական հարցերով ապրող ընտանիքէ մը. Բանաստեղծին պապը Քե. րովրէ՛ գաղթեց և, Պոլսէ և ուսաւ Միւթիթարեանց ըով ի վենետիկ, և ապա զգաթեւով Նախիջևան-Դոնի վրայ՝ շարագրեց երգեր, զորս եռանդով կ'երգէին ժամանակակիցները. Բանաստեղծին հայրը Գարբիէլ քահանայ էր. նոյնպէս կը գրէր ոտանաւորներ և շատ աւելի ժամանակ կը նուիրէր հրապարակախօսութեանց, հիմնելով (ինչպէս մենք ցուցուցինք) առաջին հայ լրագիրն ի Ռուսաստան. Գարբիէլի երեք որդիները գրիչներ էին. Միքայէլ՝ բաց ի հրապարակախօսութիւններէ կը գրէր զաւեշտներ և կը կազմակերպէր ի թիֆլիս առաջին հասարակաց թատրոնը. Քերովրէ՛ Պետերպուրկի համալսարանի հայ մատենագրութեան և պատմութեան դասախօսն էր. Թողոց շարք մը գիտական աշխատութիւններ, շարք մ'ալ թարգմանութիւններ եւրոպական դասական. վերջապէս Ռափայէլ Պատկանեան նշանաւոր բանաստեղծ մ'եղաւ. Հայրը փոքր հասակէն կը խրախուսէր իր որդին ղէպ ի զրականութիւն, այնպէս որ ապագայ բանաստեղծն արդէն ի մանկութենէ օրին հետ կը շնչէր և զրականութիւնը. ի մէջ այլոց՝ հայրն ինքնին կը սրբագրէր մանկական ոտանաւորներն և ապա անոնցմէ մի քանին կը տպագրէր իր «Արարատ»ին մէջ. Տարբական կրթութիւնը Ռափայէլ ընդունած է նոյնպէս իր հօր ղեկավարութեամբ, մինչդեռ նա Նախիջևանի վարժարանը կը յաճախէր. յետոյ 1843ին ապագայ բանաստեղծը կ'անցնէ Մոսկուայի Լազարեան վարժարանը (հիմնուած 1815ին). և ապա 1852ին ունկնդիր էր Խրեվի համալսարանը. Այս դպրոցական ընթացքին մէջ Պատկանեան շատ ոտանաւորներ գրած է. ամենէն առաջ՝ զրարառով և ապա յաջորդաբար ամէնն ալ խօսուած լեզուով, թէպէտեւ խառնած է զանազան բարբառներ (Երևանեան, Նոր Նախիջևանի, Աստրախանի) և միայն այս շրջանիս վերջերք այն «Նոր զրական լեզուով» որ այն ժա-

մանակ յաղթանակ տարաւ քաղաքացիական իրաւանց: Պատկանեանի պատանեկութեան ժամանակ գրած շատ ոտանաւորները լի են երիտասարդական աւիւնով և ցարդ խանդավար կ'երգեն երիտասարդները: Բայց լուրջ գրական աշխատութիւնն սկսած է Պատկանեան միայն 50ական թուականներու կէսին:

1856ին Պատկանեան մի քանի ընկերներու հետ հրատարակեց ոտանաւորներու առաջին հաւաքածոն (Վամար Վաթիպա կեղծ անունով) և ընդհանուր ուշադրութիւնը գրաւեց. վերնագիրը այս է. «Գրէ այնպէս՝ ինչպէս կը խօսիս, և խօսէ այնպէս՝ ինչպէս կը գրես» (Կարամզին): «Արաքսի Արտասուքն» ոտանաւորը լայն տեսաւ. երիտասարդ բանաստեղծին անունը ժողովրդական դարձաւ այդ ոտանաւորին շնորհիւ, և այս ժողովրդականութիւնն աճեցաւ՝ երբ նոր ոտանաւորներ և նոր գրքեր հրատարակեց Պատկանեան: Ժամանակ մը նա ի Պետերպուրկ կը հրատարակէր «Հիւսիս» անունով հայ լրագիր, բայց շուտ դադրեցոյց. գնաց նա իր ծննդավայրն և հռոմի հօրը նման դաստիարակութեամբ զբաղեցաւ, քանի որ միայն գրականութիւնը դեռ այն ժամանակ չէր կարող ապահովել հայ գրիչը: Այլ անոր հոգեկան զբաղմունքը միշտ գրականութիւնը կը մնար. ինքը շարունակեց գործունեայ կերպով աշխատակցիլ հայ պարբերական հրատարակութեանց և իր ոտանաւորներն անմիջապէս բոլոր ազգին սեփականութիւն դարձան, համարելով Պատկանեան՝ ազգային բանաստեղծ: Եւ տով մտան անոր ոտանաւորները դպրոցէ ներս, այնպէս որ աշակերտը իրենց հրահանգ կ'ընէին անոր ոտանաւորներուն վրայ: Պատկանեան իր կենաց վերջին տարիներուն կը վայելէր ընդհանուրին մեծարանքն ու յարգանքը, որոնց մէջ կը չքանային այն մէկ քանի անբարեացակամներու ձայները՝ որ յառաջ եկեր էին բանաստեղծին ցոյց տուած երգիծական, ծաղրող և մերկացնող ոտանաւորներով: Սակայն նշանաւոր գրողին նիւթական զրուցիւնն արդէն կը մնար միշտ

անապահով. որպէս զի միջոց տրուէր Պատկանեանի լրջօրէն դարմանուելու իր սոսկալի հիւանդութենէն՝ ուստի և հարկ եղաւ դիմել հասարակութեան օգնութեան... Անհրաժեշտ միջոցն հանգանակուած էր, բայց բանաստեղծը փրկել արդէն ուշ էր: Նա վախճանեցաւ իր ծննդեան քաղաքն և հոն թաղուեցաւ. թէպէտ և փափագ յայտնած էր թաղուելու Էմմաիւսի՝ ուր արդէն կանգնուած էր Պատկանեանի հոմեոս կիսարձանը:

Պատկանեանի բանաստեղծութեան նշանակութիւնը արժանապէս գնահատել ոչհայ ընթերցողին համար զժուարիին է, իր հիմնական ուժը մեծ հայրենասիրութեան զգացման մէջ է, այն կրակոտ և անկաշառ սիրոյ մէջ դէպ իր հարագատ ժողովուրդն որ կ'արտայայտէ ոչ միայն զովելով այլ և զառն երգիծարանութեամբ: Ճշմարիտ սէրը խոյս չի տար բարկութենէ՝ մինչև իսկ ատելութենէ, ասոր համար կը հաւատաս Պատկանեանի սիրոյ խորութեանը, որ նա համարձակ կ'ատէր իր հարագատ երկրին մէջ ինչ որ արժանի էր ատելութեան, և կրնար շանթել բարկութեան նետերով այն ամէնը՝ որ այսպիսի հարուածներու արժանի էին: Կան բանաստեղծներ՝ որ անկեղծաբար կը սիրեն հայրենիքը, բայց անոնց սէրը կոյր է, առանց զանազանելու կը հոսի այն ամէն բանի վրայ՝ ինչ որ «հայրենիք» է. ոմանց սերն անհաշիւ է, անբարձեւելի, չի գիտեր դէպ ուր կը դիմէ, նման գազանի սիրոյ կապին՝ դէպ ի այն անտառն ուր նա ծնած է, կայ նաեւ երբորդը՝ պատրաստ սիրելու հայրենիքը շահախնդի նպատակաւ... Այսպէս չէ Պատկանեանի հայրենասիրութիւնը, սէրը զանիկա չի կուրացներ. ինք կը տեսնէ մեղքերը և խոսքերը հայրենի ժողովրդեան, այլ ասոր հետ գիտէ թէ ինչ բանի համար կը սիրէ, և թէ անոր մէջ ինչը կը սիրէ: Այս հայրենասիրութիւնը ազգու է, չի ստիպեր անձնական փառքի, այլ կ'որոշէ վարմունքը. այս սէրը կենդանութիւն կու տայ ուրիշներու և իրեն՝ բանաստեղծին՝ կու

տայ խրախոյս արտայայտելու նոր ուժեր: Բայց հարկաւ պէտք է ըլլայ որդի իր ժողովրդեան, որպէս զի բոլորովին իմանայ այն զօրեղ տպաւորութիւնը՝ որով պիտի արտադրէ բանաստեղծութիւնը այսպիսի սիրով ու ժով թաթախուած:

Պատկանեան զրեց հրապարակախօսական յօդուածներ և գեղեցիկ դպրութեան պատկերներ (նախիջևանեան բարբառով, որ շատ ժողովրդական է ի Նխիջևան). այլ անոր ընդհանուր ժողովրդական նշանակութիւնը կը մնայ իր ընտրեցութեան մէջ: Պատկանեանի երգերը գրուած են ժողովրդեան համար և այս պատճառաւ անոնց մէջ չկայ մասնաւոր ջանք՝ լեզուի մշակման մասին (իւր. Վեսելովսկիի դիտողութիւնն է). մասնակի՝ Պատկանեանի լեզուն կը փերկայացնէ միութիւն զանազան տարբերու, այնպէս որ անոր մէջ կը խառնուին հայ զանազան բարբառներ: Այլ սակայն բերթոզը կրցած է գտնել նուրբ և նպատակայարմար բացատրութիւններ, նաեւ ամէն ոտանաւորներու մէջ դուրս ցատկեցնել ամենակարեւորը. այս պատճառաւ Պատկանեանի ոտանաւորներն անմիջական ազդեցութիւն կ'ընեն. ասով և կը բացատրուի իր ահագին յաջողութիւնը բազմաթիւ ընթերցողներու մէջ: Պատկանեանի բանաստեղծութիւնը շատ տեսակէտով արտայայտութիւն էր անոր՝ զոր ուրիշները աղօտ կերպով կը զգային. քերթողն իբրեւ ծայն ժողովրդեան եղաւ, պապանձեալ ամբոխին լեզու տուաւ և իւրաքանչիւր ընթերցող կը զգար՝ իբրեւ թէ ինքն ըլլաւ հեղինակ կարողացած ոտանաւորին: Պատկանեանի բանաստեղծութեան հիմն է գաղափարը, որոյ բովանդակութիւն է գերազանց ոգևորումն հայրենասիրական զգացման. միւս ամէնը միայն զարդարանք է: Պատկանեանի ոտանաւորները՝ նախ և առաջ և ամենէն աւելի ուսուցչի ծայն է, որուն այնչափ պէտք ունէր այն ատեն հայ ժողովուրդը: Հասկանալի է որ այս ամէնը կը վերաբերի Պատկանեանի նշանաւոր ստեղծագործութեանց. մինչդեռ ինքն ունի առանձին ուրիշ նկարագրի ու

տանաւորներ, որոնք կ'արտայայտեն սիրոյ զգացմունքը և կ'անդադարձնեն քննութեան գեղեցկութիւնը, են. են. Քանի մ'ոտանաւորներու տուած է երգի չափ, կրկնութիւնով ամէն մի տող, և այս կերպը փոխ առած է ժողովրդական բանաստեղծութենէ, որ հոտանաւորներուն նոր ուժ կուտայ: Մեր հաւաքածոյին մէջ Պատկանեան ներկայացուած է զխաւորապէս իբր գաղափարի քերթող և ազգային երգիչ, վասն զի այս է իր պատմական նշանակութիւնը: Հաւաքածոյիս մէջ ներկայացուած Պատկանեանի առաւելագոյն ժողովրդական ոտանաւորներն են «Արաքսի Արտասուք» և «Երգ քաջն Վարդանայ Մամիկոնեան»:

Սարգի Շահ — Ազիզի բանաստեղծութիւնը ուրիշ բնաւորութեան կնիք կը կրէ (1841 — 1907): Ինքը չունէր Պատկանեանի պատերազմող խառնուածքը և ուսուցչի հրամայական ծայնը, թէպէտ և երկու բանաստեղծներու նպատակն ու բանաստեղծութեան ըմբռնման հոգին նոյն է: Շահ — Ազիզ կը տարբերի նաեւ Պատկանեանէ անով՝ որ իր բոլոր ժամանակը նուիրած չէ բանաստեղծութեան, այլ անոր առաւել երիտասարդական յոյզերն և հասուն հասկի մասնաւոր շրջին մը: Քահանայի որդի՝ ծնած է Աշտարակ (Երևանեան նահանգ), կանուկ կորսնցնելով հայրն՝ Շահ — Ազիզ իր կրթութիւնն առաւ Լազարեան վարժարան ի Մոսկուա, սկսաւ գրել դպրոցական աթոռն և 1860ին հրատարակեց «Ազատ ժամանակներ» մակագրով, հաւաքածոյ մը պատմականութեան ոտանաւորներու: Աւելի լուրջ ոտանաւորներ հրատարակեց քերթողն ոտանաւորներու երկրորդ գրքին մէջ 1865ին, ուր լոյս տեսաւ մեծ վէպը «Լևոնի վիշտը» անուամբ: Թեոյ միայն 1893ին Շահ — Ազիզ հրատարակեց երրորդ և վերջին ոտանաւորներուն հաւաքածոն, սակայն շատ փոքր ծաւալով: Բաց ի ոտանաւորներէ Շահ — Ազիզ կը մասնակցէր գրականութեան՝ իբրեւ հրապարակախօս, և գրեց շատ յօդուածներ զանազան պարբերական հրատարակութեանց մէջ: Շահ — Ազիզ Լազարեան վարժարանի

ժարանի մէջ ուսուցչական պաշտօն կը վարէր հայ լեզուի, և կատարեց իր պարտականութիւնը գրեթէ մինչև իր մահը: Ինչպէս կ'երեւի՝ ապրած է նա խաղաղ, չէ ունեցած զբաղման թշնամիներ, իր ծն-րութիւնը զունաւորուած է ընդհանուր յարգանքով, դադրեցաւ միայն 1865 թուականին հրատարակած ոտանաւորներու հաւաքածոյին մէջ: Ծահ — Ազիզի ոտանաւորները շատ տարածուած են, զանոնք սիրով կ'երգէին, դպրոցներու մէջ կը սերտէին և բերթողն ընդունուած էր ի թիւս դասակարգանց նոր հայ գրականութեան: Պերճախօսութիւնը տիրող յատկութիւն է, կ'ըսէ Մ. Բերբերեան, և այս բոլորովին արդարացի է: Նոյն քննադատը կը նշանակէ «ձևի պակասութիւն» Ծահ — Ազիզի բանաստեղծութեան մէջ, «չափազանց միակերպութիւն ոտանաւորի չափերու, անհաստատ կշիռ և անկանոն յանգ»։ Եթէ աւելցնենք որ Ծահ — Ազիզի բանաստեղծութեան նիւթը բոլորն ալ քնարեղծութեան սովորական և հիմնական նիւթերն են, սէր, ազգասիրութեան զգացումն, բնութեան պատկերներ, և խոկումն «յայտեանական» խնդիրներու վրայ՝ պարզ է բերթողին պատկերը: Ծահ — Ազիզ ինքը կ'ընդունէր, թէ ըստ իր համոզման՝ բերթողի գործն է «ծառայել հասարակութեան իր քնարով»։ Հայ բանաստեղծութեան պատմութեան մէջ Ծահ — Ազիզ կը զբաւէ Պատկանանի հետ նոյն տեղը. թէպէտ և տեղի կու տայ անոր անմիջականութեան տուրքին մէջ — քանի որ կատարած է մի և նոյն պատմական դերը, այսինքն նոր լեզու դարձնել և արթնցնել ազգասիրական զգացում: Նոյն Մ. Բերբերեան խօսելով Ծահ — Ազիզի ոտանաւորներու վրայ, որոնք կ'անուանէ նա «ձառք ազգասիրութեան վրայ»՝ ոտանաւորներու ձևի ներքև, կ'աւելցնէ. «Ճարտասանութեան եղանակը փոքր ինչ կը նուազեցնէ անոր ուժն»։ Ծահ — Ազիզի սիրային ոտանաւորներուն վրայ՝ առիթ քննադատն այսպէս կ'ըսէ. «Սէրը որչափ որ ուժեղ ըլլայ, բերթողն արտաքին հանգարտութիւնը չի կորսնցներ,

զգացմանց վառ զեղումներ դուր չէր նշմարեր անոր մէջ»։ Վերջապէս քերթողին փիլիսոփայական խորհրու մասին այսպէս կը գրէ քննադատը. «Նա չուներ անարվ իմաստասիրական զարգացումն՝ ազահարար ձեռք կը զարնէր այն ամէն զաղափարներուն՝ որոնք աւելի կամ նուազ բացայայտ են. ասոր համար այդ հարցերու լուծման մէջ (Ծահ — Ազիզ) շատ անորոշ է: Հայ քննադատն այսպիսի սահմանումն անհրաժեշտ կը համարի ընել Ծահ — Ազիզը գնահատելու մէջ. կը նշանակէ անոր «հարուստ և գեղեցիկ ոճը» և քանի մը ոտանաւորներ «հայ քնարեղծութեան զարդեր կազմող»։ Մենք մեր հաւաքածոյին մէջ աշխատեցանք ներկայացնել այս ոտանաւորները, որոնց թուոյն մէջ է անտարակոյս գիւթիչ «Երազն»։

Ժամանակակից Պատկանանի և Ծահ — Ազիզի էր Գէորգ Գորոխեան, որուն ոտանաւորներուն մէջ կայ հատ մը ծիծեռնակի վրայ, և մեր հաւաքածոյին մէջ ներկայացուած է. գեղեցիկ երգ մ'է, զարդարանք ամէն հայ տաղարաններու: Այս երգն անտարակոյս պիտի ապրի՝ որչափ որ ապրի հայ լեզուն, կամ գոնէ որչափ որ ուսանին հայ լեզուն: Նման զաղիացի Առնոյ բանաստեղծ — հեղինակի «Տերեւի վրայ» ոտանաւորին՝ Գորոխեան բերթող է մէկ ոտանաւորի, այլ անով նա ընդ միշտ տեղ զբաւեց հայ գրականութեան պատմութեան մէջ:

9.

Ռուսահայ բանաստեղծներու շարքին մէջ կ'աշխատէին և ուրիշները, որոնց գործունէութիւնը՝ ինչպէս և «տանկահայ դպրոցի» երկրորդական բանաստեղծներուն ունեցած են իրենց պատմական նշանակութիւնը: Այսպէս կը գրէին բանաստեղծութիւններ — որոնք անտարակոյս արժանիք ունէին — խաչատուր Աբովեան և Բաֆֆի, իսկ այս գրէնքներուն նշանակութիւնը ոչ թէ ոտանաւորներու այլ անոնց զբաւ վեպերուն մէջն է: Նոյնպէս Ղազարոս Առ-

դայեան աւելի վիպասան էր (1840—1912). սակայն թողուցած է հիանալի «Երգ ճախարակին» որ և ներմուծած ենք մեր հաւաքածոյին մէջ:

Շարք մ'ուրիշ բանաստեղծներ զարգացուցին Պատկանեանի և Շահ—Ազիզի գաղափարներն «անոնց նմանութեամբ» անոնց հետ, այլ և մղելով անոնց գործը յառաջ: Սակայն բոլոր հարստութեան իսկական ծաղկումը հայ բանաստեղծութեան մէջ վիճակուած էր միայն յաջորդ սերունդի այն ճերթողներուն՝ որոնք ծնած էին ժի՛ղ դարու 60ական թուականներուն և հետաւարար զրական ասպարէզ ելլող 80ական և 90ական թուականներում: Ընդհանուր զրականութեան պատկանեան մէջ յայտնի է այսպիսի «ըջմաներ» երբ բանաստեղծութեան համար յանկարծ կը հասնի ծաղկման ժամանակ մը, ինչպէս կեռասներին՝ զարնան: Այսպիսի զարնաըջման ունեցաւ և «ուսսահայ» բանաստեղծութիւնը, երբ անցեալ դարու վերջին տասնեակ տարիներուն մէջ հետզհետէ դուրս ելան Յովհաննիսեան, Մատուռեան, Թումանեան և Խաչատուրեան: Յովհաննէս Յովհաննէսեան (Դր. 1864ին) հրատարակեց իւր առաջին ոտանաւորներուն հաւաքածուն 1886ին, այն ժամանակ՝ երբ Շահ—Ազիզ առժամաբար դադրած էր, և Պատկանեանի ազդեցութիւնը նուազած էր. և մէկէն համակրական ցոյցերու կը հանդիպի քննադատներէ և ընթերցողներէ: Յարզ Յովհաննէսեան՝ մինչև վերջին ժամանակները իր շարունակէ աշխատիլ իբր ճերթող իր ոտանաւորները կը տպագրէ պարբերական հրատարակութեանց մէջ, թէպէտ և առանձին գիրք նա քիչ հրատարակած է (իր անունով միայն ոտանաւորներու երեք հաւաքածոյք երեքսն են): Յովհաննէսեան իր ուսմունքը կատարած է Մոսկովայի համալսարանը, ուստի ուսուցիչի կատարել հմտութիւն ունեցած է և յետոյ տուած է ճարտար թարգմանութիւններ զանազան ռուս բանաստեղծական արտադրութեանց: Վասնի մ'անգամ Յովհաննէսեան ուսուցիչ եղաւ Լիմփածնի

Ճեմարանը, ապա Թիֆլիսի Ներսէսեան վարժարանին մէջ. վերջին տարիներս փոխադրուեցաւ Բագու, ուր ստանձնեց քաղաքային ուսումնարաններու տեսչութիւնը: Բնտիր կրթութիւն առած անձնաւորութիւն մ'էր, կրթած ունենալով ճաշակը համաշխարհային զրականութեան մէջ դասական օրինակներու վրայ: Յովհաննէսեան շատ բանի մէջ ստեղծող էր նորագոյն շրջանի հայկական նոր բանաստեղծութեան. նոր գործիչներէն շատերը ուղղակի իր աշակերտներն են, կամ կապուած են իրեն հետ բարեկամական կապերով ու չիտականեցան անոր բարդ ազդեցութիւնէն: Յովհաննէսեանի նկարագրին ցոյց տուած այս գծերը կը բնորոշեն նաև իր բանաստեղծութեան նկարագրերը: Կասկած չկայ որ իր ստեղծագործութիւնը՝ ինչպէս և բոլոր ճշմարիտ բանաստեղծներու՝ զարգացած է միայն ներքին անգիտակից մղում: Ներու արդեցութեան տակ բայց կողմնակի դիտելով զինքը կարելի է մտածել, որ այս՝ արդիւնք է մերստիք կերպով կատարուած ծրագրի: Յովհաննէսեան կարծես դրած է իրեն նպատակ՝ ցուցնել ամէն ճամբայ և տալ ամէն օրինակ քնարերգութեան: Երգ, ներքող, եղերներգութիւն, մշակումն պատմական զրոյցներու, իմաստասիրական խոկումների, այս բոլորն և ուրիշ հիմնական քնարերգութեան ձեւերը սիրով և ուշադրութեամբ մշակուած են Յովհաննէսեանէ: Նա մեծ ուշադրութիւն դարձուց քան իր նախորդներն՝ իր բանաստեղծութեան արուեստին. Յովհաննէսեանի լեզուն մաքուր և մտածուած է, իր չափերը խիստ պահուած և անոր յանգերն որոշ կանոններու ենթարկուած են: Յովհաննէսեանի բանաստեղծութեան աչքի ընկնող մասնաւորութիւնը այն կէտն է՝ որ կը մերձեցայ ժողովրդական երգի. ճերթող մշակեց քանի մը հին երգեր և անւորութիւններ (օր. երգն վաճազի ծննդեան վրայ, զրոյցն Արտաշէս թագաւորի վրայ). օգտուեցաւ եղանակներէ և ժողովրդական քնարերգական ձեւերէ, և Յովհաննէսեանի քանի մը ոտանաւորները ժո-

դովրդականացան. կ'երգուին իբրև հարազատ ժողովրդեան երգ՝ մինչև իսկ մոռցուելով հեղինակին անունը (օր. երգն «Արագն եկաւ լափին տալին»): Անասարակոյ այս՝ մեծ վարձատրութիւններն մին է, որու մասին կարող է երազել մեծ բանաստեղծը: Այս իմաստով Յովհաննէսեան ազգային իսկական բանաստեղծ է. ի մէջ այլոց նոր բանաստեղծութեան կապը ժողովրդականին հետ՝ ընդհանրապէս բոլոր «ուսանայ» դպրոցի յատկանշող գիծն է. առաջ կ'արտայայտուի անոր «աւանդականութիւն»ը հակառակ տաճկահայ դպրոցին, որ սերտ կապուած է արեւմուտքի եւրոպական նոր գրականութեան հոսանքներուն հետ: Նոյն մերձեցումն ժողովրդական բանաստեղծութեան հետ կը գրանենք մենք թուամենեւեւ և իսահականի ստեղծագործութեանց մէջ:

Յովհաննէս թուամենեւեւ (Գն. 1869ին) բաղդատամար Յովհաննէսեանի հետ կը ներկայացնէ իրու աւելի խանդոտ, աւելի անմիջական բանաստեղծի տիպ: Գննդեամբ լեռնային Լորեցի, շատ բաներու մէջ ինքնու, մեծ, այլ անկախն զարգացմամբ, սիրահար հայ հնութեանց և հոգւով մերձ ամէն հայ կենցաղավարութեան, թուամենեւեւ կարծես կը մարմնացնէ հարաւային մարդու տիպար, որուն մէջ տարօրինակ կերպով կը միանայ երկու սկզբունքը — գուտարճութիւն և հանճար: Արդ զրեթէ նահապետ նոր բանաստեղծութեան, քանի որ հասաւ քերթողաց նոր սերունդ, բերելով իրենց հետ նոր գաղափարներ, թուամենեւեւ կը հանդիսանայ կեղերն բոլոր հայ գրական կեանքի ի թիփփիս: Ժողովրդականութիւնը թուամենեւեւի իբրև բանաստեղծ հակայական է, և մասնաւորապէս կ'աճի շնորհիւ անոր՝ որ շատ մանկական զրգեր գրած է, հեքիաթներ, առասպելներ, զրոյցներ մեծաւ մասամբ ոտանաւոր, որոնք անյազուլեամբ կը կարդան տղաք: Այսպէս աճող սերունդը կը սովորի սիրել թուամենեւեւի էջերէն խօսք և բանաստեղծութիւն, և անոր ոտանաւորներուն միջոցաւ կ'որդեգրեն մայրենի լե-

զուն: Ա՛յն և նոյն ժամանակ թուամենեւեւ եռանդեամբ կ'աշխատակցի տեղական հայ մամուլին մէջ, տալով մասնաւորապէս յօդուածներ գրական պատմութեան խնդիրներու մասին: Եւ կը կարծուի բոլոր թիփփիսի մէջ թէ չկայ մէկը որ չճանչնար բնորոշիչ ալիներ գլուխը քերթողին, և չսիրէր զանիկա՝ ինչպէս ազնիւ մարդ և գրիչ:

Այն անկանոն ծրագիրը որ կայ (յայտնի է յանրաւի) Յովհաննէսեանի բանաստեղծութեան մէջ՝ թուամենեւեւի ստեղծագործութեան մէջ փնտռել անկարելի է. այն՝ ազատ կը թափի ինչպէս զարնանային ջրերը, հպատակելով միայն քմահաճ ներշնչման գեղարուեստագէտին: Եւ ընդհանրապէս թուամենեւեւի բոլոր արտագրութիւնները կը կրեն իրենց վրայ գծեր յանպատրաստից տաղանդի (որ չի մերժեր գեղարուեստագէտին մի քանի երկերու վրայ կրկնակի և երբակի աշխատութիւնները): Թուամենեւեւի բանաստեղծութեան ամենամեծ ուժը կ'երևի քնարերգական քերթուածներուն մէջ, ուսկից դուրս կը ցատկէ բազմակողմանի գիտութիւնը ժողովրդական կեանքի և կենդանի թափանցումը ժողովրդեան հոգւոյն խորը: Թուամենեւեւի բանաստեղծութիւնը (օր. իր Անուշը) կարգացող օտարազգի ժողովուրդն աւելի շատ ծանօթութիւն կ'ունենայ ժամանակակից Հայաստանի և անոր կեանքին վրայ՝ քան թէ մասնագէտի հաստահատոր ուսումնասիրութիւններու ընթերցողը: Փերթողը կտրուկ և վառ գոյներով կը ստեղծէ հայքենի ժողովրդին կենցաղը, այլ զայս կ'ընէ իր գեղարուեստագէտ՝ կենդանացնելով անմոռանալի պատկերներ, ոչ այնքան անհատականներու որչափ Խոյիկական: Փորբիկ անփութութիւն մը ոտանաւորի՝ թուամենեւեւ առատապէս կը լրացնէ չափի նուրբ հասկացողութեամբ և ազնիւ չի հագուագիւտ պարգեւով: Թուամենեւեւի ամբողջ բանաստեղծութեան մէջ՝ հին և նոր՝ Հայաստան ինքնին կայ, վերականգնականացած և դրոշմած մեծ վարպետի

կողմէ ոտանաւորներու մէջ, Մանկական հեքեաթներու մէջ տուած է թուամանեան միաւրտ անարուեստ և պայծառ տրամադրութիւն՝ որ այնքան հաւականալի և մտերիմ է երախաներու Վերջապէս թուամանեան թարգմանած է քանի մ'ոտանաւորներ ռուս լեզուէ (Հատուածներ Պուշկինի վիպական դիւպզներգութիւնէ և քանաստեղծութիւնէ, ևն.) ուր կը փայլի հիւանալի թափանցումը հեղինակի հոգւոյն մէջ և կարողութիւն՝ թարգմանելի նիւթին իսկական էութիւնը գուշակելու:

Եւրոբոլ տիպար բանաստեղծի կը հանդիսանայ Ալետիք իսահակեան (ԿՏ. 1875), որ տապ տարի էր աւելի փոքր է քան Յովհաննէսեան և վեց տարի՝ քան թուամանեան: Իսահակեան յիշուածից այն ազդեցութիւններէ՝ որոնցմէ զեծ մնացին իր աւագ զինակիցները: Բաց աստի իսահակեանի բախտը ուրիշ կերպ դարձաւ և իր առջևը բացուեցաւ աւելի զիտողութեան ընդարձակ դաշտ, քանի որ չաւարտած էջ միածնի ճնմարանի ընթացքը նա արդէն 1898ին զնացած է արտասահման, ուր Վիեննայի Մուզէի մէջ կ'աշխատէր և ի լայպպի ռեկնըիլը էր համալսարանի: Այն կէց յետոյ քանի մ'անգամ նորէն զնացած է Արևմտեան Եւրոպա, ուր ցարդ կը զբոսնուի, Շնորհի մերձեցման եւրոպական զբական շրջաններու՝ իսահակեան կրեց ներգործութիւն այն «խորհրդապաշտ շարժման» (symbolisme) որ զօրեղ կերպով տիրած էր բոլոր եւրոպական գրականութեանը՝ ժի՞րդաւու վերջերք. սակայն և այնպէս նա երեցաւ հայ բանաստեղծին արտադրութեան վրայ միայն հիմնական գծերու մէջ, առաւել իբր աշխարհահայեցողութիւն՝ քան զրական ծրագիր: Անձնական մի քանի պարագաներ՝ որոնք գտան ի հարկէ Համապատասխան գետին բանաստեղծի նկարագրին մէջ՝ զրկեցին զինքը նոյնպէս այն ամբողջութիւնէ՝ որ այնքան կը հրապուրէ Յովհաննէսեանի և թուամանեանի բանաստեղծութեանց մէջ: Իսահակեանի ստեղծագործութեան մէջ ջարդուած և բնկուած բան մը կայ, ինչ որ չկայ իր աւագ

եղբայրակիցներուն ըով. և այս կու տայ անոր ոտանաւորներուն մէկ առանձին սրութիւն: Որքան Յովհաննէսեանի բանաստեղծութիւնը լուրջ-հանդարտ է, որքան թուամանեանի ստեղծագործութիւնը կրքոտ-ուրախ է (կ'ըսենք՝ յայտնի է զերթողաց ընդհանուր ուղղութեան և ոչ առանձին ոտանաւորներու մասին) այնքան իսահակեանի ոտանաւորները տառապալից-անհանգիստ և ուժգին են:

Իսահակեանի զրական հարստութիւնը կարելի է բաժնել երկուքի: Առաջինը կը բովանդակէ իր երգերը, որոնց մէջ այնպէս մտեցաւ ժողովրդական քնարերգութեան կազմի՝ որ շատ մը ոտանաւորներ կը թուին ժողովրդական երգերու նոր շարքի անանուն հրգիչներու ստեղծութիւն: Ժողովրդական քնարերգութեան ամէն սովորական եղանակներն հոս կատարուած են այնպիսի վարպետութեամբ մը՝ որ կու տայ բանաստեղծին ձեռքին ամենանոր ոտանաւորի արուեստը: Բանաստեղծին այս սեռը կը միացնէ իսահակեանը Յովհաննէսեանի և թուամանեանի բանաստեղծութեանց հետ, ընելով զինքը ընդոռն երկայացացուցիչ ռուսահայ դպրոցի, շարունակող լաւագոյն աւանդութեանց վաղեմի հայ գրականութեան: Իսահակեանի երկրորդ մասին ստեղծագործութեան մէջ կը պատկերացուի իր անդրադարձ (réflexif) ոտանաւորները և իր մեծ բանաստեղծական պատմութեանը «Արու Լալա—Մարտի», որոնց մէջ մասնաւորապէս պայծառ կ'երևնայ գրականութեան խորհրդապաշտ շրջանի ազդեցութիւնը: Հոս իսահակեանց կը հանդիսանայ ինչպէս մի ոմն եւրոպացի քերթող՝ զնելով իրեն առջև նոյն կամ նման խնդիրներ՝ զորս լուծելու կը ձգտին նաև ուրիշ ազգաց քնարերգուներն, Գաղղիացի, Գերմանացի և իտալները: Այս ոտանաւորներէն կարելի է դատել, թէ ինչպիսի մեծ վարպետ ունի հայ գրականութիւնը յանձին Ալետիք իսահակեանի: Այսու ամենայնիւ զիտելի է որ քերթուածին հերոսը արարք քերթող մ'է և թէ լեցուած է նա ասիական փառ-

թատրոնեամբ և գզուանօք : Արեւելեան տարրը հոս ալ կը տօնէ իր յաղթանակը ոռուսահայ դպրոցի ներկայացուցչի ստեղծագործութեան մէջ, ինչպէս արևմտեան տարրը տիրապետող է ամէն տեղ տաճկահայ դպրոցի ներկայացուցչինընդհանրապէս :

Յովհաննէսեանի, Թումանեանի և իսահակեանի բանաստեղծութիւնները առանձնապէս մեծ նշանակութիւն ունենալուն պատճառաւ բոլոր արդի հայ գրականութեան համար՝ մեր հաւաքածոյին մէջ ներկայացուած են բացառապէս լիովին անոնց արտադրութիւններն : Այս երեք բանաստեղծները կը յօրինեն ամենապայծառ երբեակ խումբ աստեղաց հայ գրականութեան երկնքին վրայ, և անոր պատմական արահետին վրայ կեցած է գործունէութիւնը այս երեք գրչինընդհանրապէս : Հայ բանաստեղծութեան ապագայ զարգացումը պիտի ըլլայ — արդէն իսկ կայ յիրաւի — մասամբ զարգացումն անոնցմով հիմնուած սկզբունքներու, մասամբ ալ անոնց դրած սահմաններ անցնելով, վասն զի նորին հետ միշտ հնոյն շարունակութիւնը կը միանայ՝ քանդելով զայն : Մենք աշխատեցանք ներկայացնել Յովհաննէսեանի շատ զանազան պատկերներու արտադրութիւնները, ի թիւս որոց է վերաստեղծումն հին երգերու և առասպելներու : Թումանեանի բանաստեղծութիւնը ներկայացուած է զխաւորապէս իր քնարերգական քերթումներով, որոնց կեդրոնը կը զբաւէ ընդհանուրին յայտնի « Անուշ »-ը, որուն հետ կը միանայ պատմական քերթումը « Աղանափանք », վերաստեղծելով անցեալ Հայաստանը և « Աղջկայ սիրտը » : Թարգմանած ենք մենք մի մանկական զրոյց « Մի կաթիլ մեղր » : Իսահակեանի ստեղծագործութիւններէն թարգմանած ենք երկու բաժանմունքներն ալ, ժողովրդականներու մօտեցող շարք մը երգեր և շարք մ'ալ խորհրդապաշտ ոռուսաւորներ, մեծ քերթումներ « իրու — լալ — Մահարի » (կամ Քուսիթ 7 Սուրալով, ինչպէս կոչէր է հեղինակը) : Եովհաննէսեանի, Թու-

մանեանի և իսահակեանի նուիրումն էջերը կը հանդիսանան կեդրոն նոր հայ բանաստեղծութեան մէջ՝ յատկանշելով այն մեծ զարգացումը որ ցարդ ձեռք բերուած է :

Այս պատմական բարգաւաճման շրջանէն փոքր ինչ հետու կը մնայ Արեւսանդր Մատուրեանի բանաստեղծութիւնը (ԽՄ. 1865ին) և ասոր համար պիտի քննենք հոս առանձնապէս. որովհետեւ թէ՛ իր ազդեցութեամբ ժամանակակիցներու վրայ և թէ՛ իր բացարձակ արժէքով նա պակաս չմնաց գործունէութեան մէջ երեք վերջ յիշուած բանաստեղծներէն : Հասակակից Յովհաննէսեանի՝ Մատուրեան հրապարակ ելաւ գրականութեան մէջ՝ նոյնպէս նպաստաւոր ժամանակի մէջ, երբ ընթերցողը կը սպասէին նոր քերթողի. և իր առաջին ոտանաւորները գրեթէ իսկոյն յայտնի անուն ստեղծեցին : Կրթուած՝ կեանքի ճնշող դպրոցի մէջ՝ ինքն իրեն ճամբայ բացած Մատուրեան՝ կապուեցան իր բանաստեղծութիւնները հասարակային խնդիրներու հետ, որոնց նուիրած է մեծաւ մասամբ մասնաւորապէս իր վերջին շրջանին ոտանաւորները : Այլ անոց կարգին հետ տուած է նաև օրինակներ, անմիջական քնարերգութեան նմոյշներ, սիրոյ և բնութեան գեղեցկութեան յաւիտեական նւթեր մշակելով : Կրթեց իր ճաշակը զիւսուրապէս ոռու բանաստեղծութեան լաւագոյն ստեղծագործութեանց վրայ : Մատուրեան շատ ուշադրութիւն ըրաւ լեզուի բարգաւաճման և այս նկատմամբ անոր ոտանաւորները իր ժամանակին կը ներկայացնէին զգալի յառաջադիմութիւն, որ և այն ստեան միաժամե նկատողութեան աւելումն է քննադատներէ : Մատուրեան կ'ազգակցի իր ժամանակակից կաճաղին հետ՝ իր բանաստեղծութիւնը նոյնպէս մօտենալով ժողովրդային բանաստեղծութեան, որ մենք նշանակած ենք բոլոր ոռուսահայ դպրոցի գործիչներուն վրայ, այսպէս օրինակի համար հմայիչ ոտանաւորները « Զուարթ Մայիս ». Կանանչ Մայիս » :

Հայ գրականութեան մէջ աչքի ընկնող

տեղ կը գրաւէ Մատուրեան նաև իրը թարգմանիչ ոտանաւորներու: Յ. Յովհաննէսեան և թուամանեան նուիրեցին ազգային բանաստեղծութեան քանի մը գերազանց թարգմանութիւններ, այլ անոնց գործն է պատահական ներշնչամբ: Ընդհակառակն Ալեքսանդր Մատուրեան զետեղեց բար և սխտեմով նուիրած է ինքզինք թարգմանութեան: Երկու հատորի մէջ տպագրած է ծաղկաքաղ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Նեկրասովի, Կոլոցովի, Նիկիտինի, Պլշչշչեյսկի ընտրելագոյն արտադրութիւնները, բաց ասկից՝ Մատուրեան թարգմանած է Տուրգենևիի «Արժակ ոտանաւորներ», «Երեք պատմութեան», Գիւղը Մոպասանի, Շիլլերի արտադրութիւններ՝ թարգմանութեամբ անոր ոտանաւորին՝ որ է «Երախսն որդոցդն մէջ»: Մատուրեան հրապարակ ելաւ 1886ին տպագրութեամբ Բայրենի, Հարթմանի, Հիւգոյի, Հէյնի և ուրիշներու թարգմանչին այս գործունէութիւնը՝ հասկանալի է չէր կարող մտնել մեր հաւաքածոյին մէջ. ճիշդ նոյնպէս՝ ըստ ընդհանուր բնութեան կրքի նպատակին՝ մենք ներս չառինք կէս երգիծարանական, կէս զուարճարանական Մատուրեանի ոտանաւորները հաւաքուած իր «Գրչի հանաքներ» հաւաքածոյին մէջ, ուր կը գտնուին շատ յաջող կտորներ: Մատուրեանի զուտ քնարերգականներէն ներկայացուած են մեր հաւաքածոյին մէջ ըստ կարելոյն իր բուն հիմնական ուղղութեամբ գրուածները: Այս շարքին մէջ՝ աւելի նշանաւոր բանաստեղծներու սերունդի հետ կ'աշխատէին շատ ուրիշներ, որոնց մէջէն նախ պէտք է նշանակել Դերենիկ Դեմիրջեան (Ծն. 1876ին), Ասոր ազդեցութիւնը այնքան չեղած որչափ իր նախորդ աւագ ընկերներունը. բայց պատճառը զլուստրապէս Դեմիրջեանի ժառանգութիւնը եղաւ իրրեկ զրիչ, նուիրելով իր ժամանակն ուրիշ կերպ գործունէութեան (ի թիւս որոց երաժշտութիւն), ինքն կարելութիւն չունեցաւ մշակելու և երևան հանելու պարզեւ, Դեմիրջեանի անունով ստորագրուած

են միայն սահմանափակ թուով ոտանաւորներ, այլ անոնց մէջ կան շատ գեղեցիկ պատմական ստեղծագործութիւն Լենկթիմուրի վրայ, ոսկեցի կտորներ անցած են մեր հաւաքածոյին մէջ, ինչպէս և փոքր բայց թովիչ եղանակով «Աշուն» քնարերգական ոտանաւորը: Այժմ Դերենիկ Դեմիրջեան կ'ապրի ի թիֆլիս՝ յարելով թուամանեանի գրական շրջանին և կը հանդիսանայ անոր «Դպրոցին լաւագոյն բանաստեղծներէն մին»:

Աւելի թատերագիր քան քնարերգակ կը համարուի Լեոն Մանուէլեան (Ծն. 1864ին), սա հեղինակ է նոյնպէս «Խորտակուած կեանք» վէպին, պատմութեանը և քանի մը քերթուածներու: Մանուէլեանի մի քանի ոտանաւորներն իր ժամանակին թարգմանուած են ի ռուս լեզու, այլ չեն ներկայացներ ոչ մէկ էական շեղումն անոնցմէ՝ զոր ըրած են իր սերունդին աւելի նշանաւոր ուրիշ բանաստեղծները: Նոյնը պէտք է ըսել և Լեոնցի ոտանաւորներուն նկատմամբ, որ ներկայանալով իրրեկ Պատմականի աշակերտ, բայց փոխանակ իր վարժապետին իր քրոտ ոգեւորութեան նա յայտնեց մտաքածին ճարտասանութիւն. որչափ զաղափարական բանաստեղծութիւնը ունի ամէն իրաւունք ուշագրութիւն գրաւելու և ամէն ուժ ներգործելու ժամանակակիցներու հոգոյն վրայ, այնչափ միտուեցնաւոր բանաստեղծութիւնը գեղարուեստական ճամբէ դուրս կը մնայ: Աշակերտ թումանեանի կը հանդիսանայ Վահան Միրբաբեան (Ծն. 1875ին), որ հրատարակած է հետաքրքրական քերթուածը «Լալլարի Որս» Միր-Կոնոյ կեղծ անունով, բայց բանաստեղծն ուրիշ ոչինչ տուաւ, և ասոր համար առ այժմ կարող չէ համարուի ընդհանուր յայտ բանաստեղծութեան զարգացման կարգին մէջ: Վերջապէս բաց թողլով կարգ մը ուրիշ անուններ՝ մենք պէտք է անուանենք բանաստեղծուհի Շուշանիկ Կուրդինեան (Ծն. 1876ին), որ յետ առաջին փորձերու խառնակեանի հոգով՝ զաղափարային բանաստեղծութեան մտեցաւ՝ մարքաիզմի հա-

ւատարիմ սկզբունքով: Այս նկատմամբ Կուրդինեան կը հանդիսանայ հայ բանաստեղծութեան մէջ ընդդէմ դրական, կուրդինեանի ոտանաւորներուն մէջ կայ զգուշութիւն, և անոր բանաստեղծութիւնը մեր հաւաքածոյին մէջ ներկայացուած է: Աւելցնենք որ նոյն ընթացքը բռնած կ'աշխատի և Յակոբ Յակոբեան (Ծն. 1869ին) և մի քանի ուրիշ աւելի երիտասարդ բանաստեղծներ:

Այսպիսի վիճակի մէջ էր «նուսահայ» զարոյցի զարգացման ճանապարհն՝ աւագ սերնդի բանաստեղծներուն ժամանակը, որոնց ստեղծագործութեան մէջ կ'որոշուէին տակաւին ԺԹ. դարու վերջերը, ի. դարու սկիզբները: Մի և նոյն ժամանակ «տաճկահայ» բանաստեղծութիւնը առաջ կ'երթար իր ընթացքով՝ հետեւելով ընդհանուր գծերով արեւմտեան եւրոպական զբաղանջ զարգացման, գլխաւորապէս զաղիականի: Այս կերպով արեւմտեան հայ բերթողներն անհրաժեշտ ինկան զաղիական «պառնաս» ազդեցութեան տակ (պառնասեան զարոյցի), որ կը պահանջէր անպայման անթիքի ձեեր և բերթողի հրաժարութիւն իր անձնաւորութենէ, բերթողի չքանալն իր ստեղծագործած պատկերներուն մէջ: Պառնասեան ուղղութիւնը բոլոր զբաղանջութեան մէջ՝ ուր ընդունած են զայն՝ միշտ առաջնորդած է ստեղծագործութեան մէջ զէպ ի որոշ ցրտութիւն, այլ սակայն օգնեց բանաստեղծութեան մէջ ընդհանրագործութեան զարգացման և հասցուց մեծ կատարելութեան ոտանաւորի արուեստը: Նոյնը կատարուեցաւ և «տաճկահայ» բանաստեղծութեան մէջ, որ ի շարք իր լաւագոյն ստեղծագործութեան կրնայ պարծիլ անմեղանչական ձեով (անմեղանչական, — արուեստագիտական բառ այս պարագային), մեծ քանակիչ պատկերներով և մտածուած բովանդակութեամբ, ի վնաս անմիջական ներշնչման և ոտանաւորներու խանդի:

Հայ բանաստեղծներուն համար կը մնար փոքրամար տարր՝ անոնց անփոփոխ սէրը զէպ ի հայրենիք, որ կը ջերմացնէր և

կը կենդանացնէր անոնց պառնասեան ստեղծագործութիւնը: Սակայն բանաստեղծներէ մի քանին մինչև իսկ նիւթի ընտրութեան մէջ չազատեցան իրենց արեւմտեան ընկերներու ազդեցութենէն, փոխելով զուտ ազգային նկարագիրը՝ մշակեցին համազգային խնդիրներ: Անկասկած ըստ իրենց բացարձակ արժէքին՝ վարչեն մնար ուրիշ այսպիսի ոտանաւորներէ՝ որոնք զրուած են ժողովրդային նիւթի վրայ որ կից են Հայաստանի կեանքին: Հայ ընթերցողին համար այս «տաճկահայ» արտադրութիւնները՝ կարող են ներկայացնել մեծ հմայք, քանի որ մայրենի լեզուով կու տան իրեն նոյն գեղեցկութիւնը՝ զոր պէտք էր ուրիշ կերպ փնտռել օտար բերթողներու ստեղծագործութեան մէջ: Բայց այս կախարդանքը կ'անհետանայ օտարազգի ընթերցողի համար, որ կրնայ ծանօթանալ այս գեղեցկութեան հետ կամ իր բերթողաց ոտանաւորներուն, կամ ո՞ր և է ուրիշ ոչ — հայ գրականութեան մէջ: Պատմական նշանակութիւնը կը մնայ «տաճկահայ» զարոյցի գործոյն վրայ, և հայ գրականութեան համար նա տուած է շատ կարեւորներ և գեղեցկագոյններ. բայց անոր նշանակութիւնը օտար ընթերցողներու համար այս պատճառաւ շատ կը նուազի: Մասամբ ուս ընթերցողն — և այն «մշտնջենաւոր» նիւթերն, զորոնք այնչափ եռանդով և յաղորդութեամբ կը մշակէ «տաճկահայ» զարոյցն, և այն «անթիքի» գեղեցկութիւնը ձեւ, որուն կը հասնի նա իր լաւագոյն ստեղծութիւններուն մէջ — փոխէ ուս բանաստեղծներու ոտանաւորներէն և զաղիացի պառնասեան արտադրութիւններէն: Ահա ասոր համար մեր հաւաքածոյին մէջ «տաճկահայ» բանաստեղծութեան նուազ տեղ տուած ենք քան թէ ուսահայոց: Թէպէտ և մենք շատ բարձր կը գնահատենք առանձին արեւմտեան հայ բանաստեղծներու արտադրութիւնները:

Սակայն հարկ է գիտնալ որ «տաճկահայ» զարոյցը չէ տուած բանաստեղծ, որ լայն ըմբռնունքով և հարուստ ստեղծագործութեամբ կարող ըլլար «նուսահայ»

զպրոցի նշանաւոր զրիչներու կարգը դասուիլ: Պէջիքթաշլեանի և Դուրեանի փոխարէն չեկաւ քերթող մը այնպիսի բանաստեղծական զօրեղ միջոցով, եթէ չըսենք Տեմիրճիպաշեանի գործունէութիւնը, որոյ բանաստեղծութեանց վրայ մենք չկարողացանք ծանօթութիւն ունենալ (Նիւթերու պակասութեան պատճառաւ), այլ Յովհաննէսեանի, Երատուրեանի, Թումանյանի և Իսահակեանի սերունդներուն կը համապատասխանեն «տանկահայ» զպրոցի սերունդէն՝ Տիկին Սիպիլ, Շանթ, Զուպանեան, Մալեգիան, և թէքէեան: Մեծաբնէ՝ թէ՛ և աւելի երեսասարդ՝ բայց մը միանայ անոնց հետ իր քերթողական որոշ բնատրուծեան համար: Այնու ամենայնիւ այս կարգի բանաստեղծներէն ոչ ոք ստեղծած է իրեն ամբողջական «աշխարհ» մը, ինչպէս կ'երևի, օրինակի համար՝ Թումանյանեանցի արտադրութեանց մէջ: Անոնք բոլորն ալ բացառապէս նոյն քնարերգուներն են և անոնց խորթ են և խնդիրները ընդգրկող մեծ գաղափարները:

Շանթ (ԿՆ. 1869ին) աւելի թատերագիր է քան քնարերգակ: Անոր թատերերգութիւնները շատ նշանաւոր են (անոնցմէ մին «Հին Աստուածները» մօտեւ թարգմանուեցաւ ի ռուս լեզու), բայց իրիւր զուտ բանաստեղծ նա միւրեց չափաւոր տեղ ունենալ, իմաստասիրական տառաշունչներ: Իրր իմաստասէր քնարերգակ՝ Շանթ ստեղծած է կարգ մը գեղարարական խոր ամածուած և նուրբ արտազրուած ոտանաւորներ: Մասնաւոր հմայքը Շանթի բանաստեղծութեան հիմնուած է կատարեալ ներդաշնակութեան ձևի և բովանդակութեան մէջ, նա զանոնք անբաժան կը միացնէ և կը զգացուի որ այն գաղափարը կրնար միայն բացատրուիլ նոյն՝ և ոչ ուրիշ կերպով: Տիկին Սիպիլ (Ծընած 1863ին) տաւած է շարք մը գեղեցիկ ոտանաւորներ, որ ոչ մէկ բանով պակաս չեն նոյն շրջանի լաւագոյն գաղղիական բանաստեղծութեան արտադրութիւններէն: Սիպիլի ոտանաւորներուն մէջ կայ բնորոշիչ կանացի բան մը, որուն

ըիչ անգամ կը պատահինք հայ բանաստեղծութեան մէջ, — Շատ զգացում կայ Մալեգիանի ոտանաւորներուն մէջ (ԿՆ. 1873ին), և մեծ վարպետութիւն Միսաք Մեծարեանի կուտ ոտանաւորներուն մէջ (ԿՆ. 1885ին): Վաղահաս մահը չթողցաւ զարգացնելու իր գեղեցիկ տաղանդը:

Ամենէն աւելի զանազան և բազմակողմանի է այս բանաստեղծներուն մէջ Վահան Թէքէեան (ԿՆ. 1877ին): Միանգամայն սա ամենէն աւելի ազգային է, վասն զի եռանդեամբ հայ կեանքի նրիթի և Հայաստանի բախտի խնդիրներ կը շօշափէ: Թէքէեանի ոտանաւորներն արձագանք են Պէջիքթաշլեանի և Դուրեանի բանաստեղծութեանց և ընդհանրապէս կարող է շատ իրաւունքով անոնց ուղղակի յաջորդը համարուիլ: Տանկահայ զպրոցին կ'ազգակցի ձևի ճարտարութեան մէջ, զոր լուսնակած է, ինչպէս արևմտեան հայ բանաստեղծներն հասուցած են մեծ կատարելութեան: Ուրիշ կողմանէ Թէքէեան կը մօտենայ «ռուսահայ զպրոց»-ին ընտրած նրիթերով, որոնք ռուսահայ բանաստեղծներու յատկանիշն են, օրինակի համար «Լուսաւորչայ կանթիղ»-ի աւանդութիւնը, են: Մեր հաւաքածոյին մէջ Վահան Թէքէեանի բանաստեղծութիւնները ներկայացուած են մի շարք թարգմանութիւններով, ինչպէս և տիկին Սիպիլի, Շանթի, Մալեգիանի, և Մեծարեանի բանաստեղծութիւններն: Այս քերթողներուն ոտանաւորները, որոնք նման են իրենց ձևերով գաղղիացի բանաստեղծներու ստեղծագործութեանց հետ և համեմատաբար զիւրաւ կ'ենթարկուին թարգմանութեան, սակայն դժուար՝ թէ այս թարգմանութեանց թիւն աւելցնելով ծառայեն մեր զրքի նպատակին:

Արշակ Զուպանեան (ԿՆ. 1872ին) մասնաւոր տեղ կը զբաւէ հայ գրականութեան մէջ: Անխոնջ զօրծիչ և բեղմնաւոր զրիչ՝ նա մատոյց հայրենի գրականութեան անգին ծառայութիւն: Հրատարակեց մոռցուած հայ գրիչներու քնարերգութեան գաղղիերէն լեզուով թարգմանեց ժողովրդական

հայ քնարերգութեան օրինակներ և միջ-
նադարեան քնարերգութիւն՝ երկու հատորի
մէջ հաւաքած. խմբագրեց ի Պարիզ հայ
լրագիր. հանգէս եկաւ դասախօսութեամբ
և խնդիրներու զեկոյցներով՝ որոնք կը
վերաբերին հայ կեանքի, են. — ընդհանուր
այնչափ շատ՝ որուն նման ոչ ոք ըրած է
Հայաստանը արևմտեան հասարակութեան
ծանօթացնելու համար: Այս բոլորի հա-
մար հայ գրականութիւնը պարտական է
խորին երախտագիտութիւն առ Արշակ Չո-
պանեան: Նուազ նշանակութիւն կրնան
ունենալ իր յատուկ բանաստեղծութեան
արտադրութիւններն, զորս նա ինքն ծա-
նօթացուց եւրոպական ընթերցողներու,
հրատարակեց իր ոտանաւորներու հաւա-
քածոն իր իսկ թարգմանութեամբ ի գաղ-
ղիական լեզու: Չոպանեանի ոտանաւոր-
ներն երբեմն տաղանդաւոր՝ սակայն նմա-
նողութիւններ են նոր գաղղիական բա-
նաստեղծներու, զլիաւորապէս Բողբերի և
Վերլենի: Մեր հաւաքածոյին մէջ ներկա-
յացուած է Չոպանեանէ երկու ոտանա-
ւորներ:

Ընդհանրապէս կարելի է սահմանել, որ
«Ուսանալ» և «տաճկալ» կրկին դը-
պրոցները զանազան ընթերցողներու տաղան-
դի ուժէն անկախ՝ ԺԹ դարու մէջ կա-
տարած են իւրաքանչիւրն իր առաքելու-
թիւնը: Առաջինը շարունակեց և զարգա-
ցուց հին հայ գրականութեան ասանդու-
թիւնը և պահեց անձուկ կապը ժողովրդ-
դական բանաստեղծութեան և ժողովրդեան
կեանքի հետ: Երկրորդը կատարեալգոր-
ծեց արուեստը և ներմուծեց հայ գրակա-
նութեան մէջ գաղափարներ և սկզբունք-
ներ արևմտեան գրականութեան, իւրացնե-
լով անոնց նոր յաղիսականները. ինչպէս
մենք արդէն ցոյց տուինք՝ այն էր վերա-
ծնունդը, նոր ձևով և նոր զգեստով, հայ
գրականութեան ի հնուց յատուկ՝ Արևելքի
և Արևմուտքի սկզբունքներու պայքարը:
Ռուս գրականութեան միջոցաւ, որ անտա-
րակոյս ազգած է ռուսահայ բանաստեղծնե-
րու վրայ՝ մոցուցած է հայ գրականութեան
մէջ խոր վերաբերմունք զէպ ի ծագած հար-

ցերը, ինչպէս գաղղիական գրականութեամբ,
որ նոյնչափ անկասկած ազգած է արևմը-
տեան հայ բանաստեղծներուն վրայ՝ ծագե-
ր է զէպ ի ոճի և ձևի կատարելութիւնը: Եր-
կու ուղղութիւնը միացնելու փորձը կ'ինյայ
յաջորդ սերունդի բանաստեղծներուն վրայ,
որոնց գործունէութիւնը տակաւին նոր կը
զարգանայ մեր օրերը:

Է.

Ռուսահայ երիտասարդ բանաստեղծնե-
րու մէջ ամենէն աւելի նշանաւորը պէտք
է համարել Վահան Տէրեան (ԽՆ, 1885ին),
1905ին հանգէս եկաւ սա իր բանաստեղ-
ծական առաջին գրքովով, այլ յետոյ
հրատարակած ոտանաւորներու շարքին
մէջ՝ զգալի կերպով զարգացած և խորը
թափանցած է իր բանաստեղծութեան
նիւթին: Տէրեան ընթերցողներէ և ջըն-
նադատներէ ընդունուած է իբր յայտնի
մեծութիւն մը, թէպէտև արժեքներու մէջ
ձայները կը տարբերին: Աշակերտ խորհըր-
դապաշտի Տէրեան, փորձեց իւրացնել հայ
բանաստեղծութեամբ այն ամէնը՝ որուն
հասած էր վերջին տասը տարիներուն մէջ
եւրոպական բանաստեղծութիւնը (մասնա-
ւորապէս ռուս և գաղղիականը): Այսպէս
Տէրեան ձեռք զարկաւ անոր՝ որ կանխաւ
դուրս մնացեր էր հայ ընթերցողներու հո-
րիզոնէն, փնտցեց նոր չափեր հայ ոտա-
նաւորներուն մէջ, քացարձակ խստութեամբ
վարուեցաւ յանգերու հետ, վերջապէս
սուաւ նորագոյն ռուս և գաղղիացի բա-
նաստեղծներէ գերազանց թարգմանու-
թիւններ: Տէրեանի բոլոր այս ձգտումները
կը մերձեցնեն աւելի արևմտեան հայ բա-
նաստեղծներու, բայց նա հաւատարիմ մնաց
«Ռուսահայ դպրոցի» հիմնական ընթացքին
վրայ, սրտակից ներշնչումով մերձենալով
շատ խնդիրներու՝ իր բոլոր աշխարհա-
հայեցողութեամբ հանդերձ (մանաւանդ լե-
զուի և ոճի մասին): Մեր հաւաքածոյին
մէջ Տէրեանի բանաստեղծութիւնը ներ-
կայացուած է մի քանի հատ զանազան
օրինակներով. այլ յայտնի է՝ անոր ստեղ-

ծագործութեան փթթումը ապագայի գործ է:

Աւելի ևս պէտք է ըսել զայս երիտաւարդ բանաստեղծներու համար, որոնք հանդէս եկան իրր շարունակող Տէրեանի սկսած գործին: Ասոնք ամէնքը շատ երիտասարդներ են, և անոնց արտադրութեանց ուղղութիւնը բոլորովին անորոշ է: Մենք կու տանք միայն իրր օրինակ երկու ոտանաւորներ Տէր-Մարտիրոսեանէն. սակայն չենք ուզեր ասով բաժնել նոր սկսող ցնարեցական ուրիշներու շարքէն, և մերժելով արտայայտել վճռական դատաւորութիւն՝ անոր ընդունակութեան չափի մասին: Այս բանաստեղծներու շարքին մէջ, որոնց՝ ընդհանուր գծերու մէջ՝ կարելի է վերաբերուիլ դէպ ի նոր ծնած «Տէրեանի դպրոցը», կ'աշխատին հայ գրականութեան մէջ ուրիշ երիտասարդ քերթողներ, որոնք իրենց ընթացքով կ'երթան անկէց անկախ: Այսպիսի տաղանդաւոր բանաստեղծուհի մ'է որ կը ծագէ ինքզինքը Լէյլի կեղծ անուան տակ, որուն մէկ ոտանաւորը ներկայացուած է մեր հաւաքածոյին մէջ: Ուրչափ որ կարելի է դատել այն քիչէն՝ զոր ցարդ տպագրած է Լէյլի որեւէ «ծրագրի» չի հպատակիր և անարեւետ, այլ ոչ առանց հաւաստեաց. անմիջական գեղարուեստականութեամբ կը պատմէ ոտանաւորով իր անձնական ուրախութիւնը և տրտմութիւնը, և յաճախ՝ տրտմութիւնը, թուել ուզելով ուրիշ երիտասարդ քերթողներ, ինչպէս տիկին Արմենուհի, Տիգրանեան և ուրիշներ, և նաև անոնց սկզբնաւորութեան նկարագիրը՝ մենք մեր ներածութեան սահմանէն դուրս ելած պիտի ըլլայինք:

Բնորոշիչ է որ այն ատեն՝ երբ Վահան Տէրեանի և իր գինակիցներու բանաստեղծութեանց մէջ «Ռուսաստան» դպրոցը քայլեր կ'առնէ դէպ ի աւելի վարպետ կատարելութիւն և արուեստի խառնութիւն՝ անդին «Տաճկահայ» դպրոցն իր երիտասարդ ներկայացուցիչներով կը դիմէ դէպ ի աւելի խորասուզում և դէպի ներթրու ընդարձակութիւն: Մասնաւորապէս

յայտնի է այս՝ արեւմտեան հայ գրականութեան երկու երիտասարդ գործիչներու՝ Դանիէլ Վարուժանի և Սիամանթոյի (կեղծ. անուն Ատոմ Էրանանեանի) ոտանաւորներուն մէջ, թէ ապագային ինչպիսի յոյսեր կարելի էր տածել այս երկու անուններուն վրայ՝ այս ժամուս ըսել զժողովրդին է, քանի որ տխուր տեղեկութիւն կայ, թէ երկու երիտասարդ գրիչներն ողբերգական կերպով սպանուած են ահաւոր մեծ պատերազմին սկիզբը: Յամենայն դէպս՝ որչափ որ գործեր են Վարուժանի և Սիամանթոյ՝ բաւական են տեղ ապահովելու հայ գրականութեան պատմութեան մէջ և բացատրել անոնց բանաստեղծութեան ուղղութիւնը:

Վարուժանի և Սիամանթոյ՝ նման շատ արեւմտեան հայ բանաստեղծներու՝ չլրցան ազատ մնալ զազդիական բանաստեղծութեան ազդեցութենէն, այլ ընտրեցին իրենց օրինակներ անոնց այն նոր ստեղծագործութիւնները՝ որոնցմով նա կ'ազատի «խորհրդապաշտներու» առանձնացումէ և կը փնտռէ կեանքի մերձեցում, ինչպէս յայտնի է՝ այս ելքը «Փղուկեայ աշտաբակէն» աւելի խիստ կերպով յայտնեց զօրեղ արտադրութեան մէջ Լիլի Վերնարնի, և անոր բանաստեղծութեան արձագանգն յիշուի պարզ կը հնչէ Վարուժանի ոտանաւորներուն մէջ, Մինչև իսկ Վարուժանի և Սիամանթոյի ոտանաւորներու ձևերուն մէջ, իրենց քերթուածներուն տողերու անհաւասար չափերուն մէջ՝ կը զգացուի զազդիական ազդեցութիւնը, Վերնարնի և Վիելէ-Գրիֆիէի և ուրիշներուն: Սակայն երիտասարդ հայ բանաստեղծներն ուսան զազդիացի եղբայրներէ ոչ միայն արուեստը՝ այլ և անոնց կենդանի կապը շրջապատած իրականութեան հետ: Ներկայ կեանքի աշխարհը և արդի հոգւոյ պահանջը գտան իրենց բացատրութիւնները Վարուժանի և Սիամանթոյի ոտանաւորներուն մէջ, ոչ միտումաւոր ճարտասանական խոփանքի, այլ կենդանի օրինակներու մէջ, որ կը բարձրացնեն ընդհանուր խորհրդի նշանակութեան, վա-

բուժան աւելի բիրտ և անողորմ, Սիւմանթոյ աւելի քնարերգակ և նուրբ (կանացի), այլ երկուքն ալ իսկական բանաստեղծներ են։ Ախոնքն իւրաքանչիւրը ներկայացուած է մի քանի օրինակներով մեր հաւաքածոյին մէջ։

Մեր ժամանակի մեծ պատերազմը շատ բանի մէջ պիտի փոխէ հայ ժողովրդեան վիճակը, և տարակոյտ չկայ որ առիկա պիտի ազդէ հայ գրականութեան և հայ բանաստեղծութեան վրայ։ Կարելի է յուսալ որ աւելի սերտ մերձեցումն առաջ գալ երկու ժամանակ մեկուսացած պարող հայ ժողովրդեան երկու մասերու միջև, որ արևմտեան հայերը ձեռք երկնցնեն արեւելեանին և գրականութեան մէջ երկու բաժնուած դպրոցները ձուլուին ի մի։

Արդէն անկասկած նշաններ կան այսպիսի միութեան։ Այն ատեն արևմտեան հայերու բանաստեղծութեան հիմնական արժանաւորութիւնները—մշակուած ոճն և կատարեալ ձևն—կը միանան արեւելեան հայերու բանաստեղծութեան հիմնական արժանաւորութեան հետ, շարունակ խորասուզմամբ բովանդակութեան և մերձեցմամբ դէպ ի աւանդական անցելոյն սկզբունքները։ Ասիկայ կ'ըլլայ առաջին կայան հայ գրականութեան դարաւոր նպատակի նոր իրականացման — գտնել Արևմուտքի և Արեւելքի համադրութիւնը։

Վաղուց ըսուած է։ Մարգարէ ըլլալը իմաստութիւն է։ Հայ երիտասարդ գործիչներու բանաստեղծութեան մէջ կարելի է ցոյց տալ անտարակոյտ տաղանդաւոր քերթողներու թայց տաղանդը դիպուածական երևոյթ է, բարերար շնորհ երկնից, ինչպէս կ'ապտագոյն աչքերը։ Պիտի յայտնուին արդեօք նոր տաղանդներ մերձաւոր տարիներու մէջ, և ինչպիսիքն արդեօք՝ այս մեզի տրուած է՝ գիտնալ։ Այլ ըստ այնմ ինչ որ գիտենք անցեալ հայ գրականութեան մասին՝ մենք ունինք իրաւունք հաստատելու, որ իր առջեւ բացուած են ամենալայն հեռանկարներ։ Հայ ժողովրդական բանաստեղծութեան և միջնադարեան հայ բանաստեղծութեանց մէջ

ներփակուած են անսպառ աղբիւրներ նոր ներշնչմանց։ Առայժեմ նպատակն հայ ապագայ բանաստեղծներու՝ է յարուիլ այս կենդանարար աղբիւրին։ Խուզարկել, դուրս հանել անոնց մէջ ծածկուած եղանակներն և արդի ոճով մշակել զանոնք, ժամանակիս քերթողական արուեստի բոլոր զէնքերով՝ համապատասխան ժամանակիս հոգւոյ և անոր նոր հարցումներուն։ Երկրորդ նպատակը — որ անբաժան միացած է առաջնոյն հետ և թելադրուած՝ ամբողջ անցեալ հայ գրականութեամբ՝ և է փնտռել և յայտնել աշխարհի նոր համադրութիւն մը երկու հնադարեան սկզբունքներու, որոնցմով բոլոր մարդկութիւնը կ'ապրի և որոնք այնպէս լուսաւոր կերպով յայտնուած են Հայ պատմութեան մէջ—, Արևմուտքի և Արեւելքի սկզբունքն է։ Հաշտեցնել զանոնք ի մի բարձր միութիւն, որ ուրիշ զարգացման աստիճանի վրայ՝ արդէն իսկ միջնադարեան հայ բանաստեղծներն ըրած էին՝ և ամբողջ հայ ժողովրդեան պատմական առաքելութիւնը։ Վերջապէս երրորդ նպատակն հայ բանաստեղծութեան է լիակատար, բազմակողմանի և վերջնական արտայայտութիւն ժողովրդային ազգային հոգւոյն... Համաշխարհային բանաստեղծութիւնը արդարօրէն համեմատած են աստուածային քնարի հետ, որոյ համար ամէն ատանձին ազգութիւնները կը ծառայեն իբր իր մի լար։ Հնչեցնել իր լարը միայն մի յատկութեամբ, մասնաւորապէս իր սեփական ձայնով՝ տարբեր բոլորովին ուրիշներէ, և ասոր հետ մեկտեղ հնչեցնել՝ այնպէս որ անոր ձայնը ներդաշնակօրէն միանայ ուրիշներու լարերու ձայնին հետ, ձևացնելով միակ համաշխարհային ներդաշնակ եղանակ։ Այս է որ պիտի ըլլայ հայ ազգի բանաստեղծին բարձր կոչումը։

Սեւ ամպերով քանիցս ծածկուած է հայ պատմութեան հորիզոնը, հայ ժողովրդեան ցոլարկուած կեանքը քանիցս սարսափելի է ծանր մառախուղով պատած՝ այսօր յաղթական կը փայլին անոր բանաստեղծութեան հրային լոյսերը։ Այս փայլը

մեզ կը թուի լաւագոյն խոստումն նաեւ Հայաստանի պատմական ապագայ բախտին վերաբերմամբ: Տուրգենեւի խօսքերը փոխանցելով՝ մենք կրնանք ըսել հաստատ

համոզմամբ. «Անկարելի է չհաւատալ, որ այսպիսի բանաստեղծութիւնը մեծ ապագայ ունեցող ազգի մը տրուած չըլլայ»:

Թրգմ. ուսերէնէ

Հ. ՅՈՎՍԷԺ Վ. ՄԱԴԱՐԵԱՆ ՎԱՆՈՐԻ ԲՐԻՍՏՈՎ

ԱՐՏԱՍՈՒԱՅ ԵՐԿՐԷՆ

ԱՐԱՅԻՌՈՅ անապատին կիզիչ արեւը դեռ չէ կրցած ցամբեցնել տարագիր Հայուն թափած արցունքն ու արիւնը, Հանրութեան մը տիեզերաթունդ հառաչանքը, ահաւոր տեսարաններ, բնութեան անսովոր զայրութիւն խառնուած կու գան յաւերժօրէն բողոքելու երկնի և երկրի՝ դժոխային ողբերգութեան մը դէմ:

Չախջախուած կմախքներու անվերջ կարաւաններ երկարած են անապատի խորերէն մինչև հայրենի լեռներու ձիւնապատ կատարները: Բովանդակ փոքր Ասիան ողողուած է հայ նահատակներու արիւնէն. անոր ամէն մէկ բոյս կամ ծաղիկ, կամ ափ մը հող մեզ համար համբուրելի նշխար է: Չկայ հոն գիւղ մը կամ տնակ մը՝ որ վկայ չըլլայ նահատակ հայուն դիւցազնական մահուան և վերապրող որբին անվհատ կորովին:

Հալած մաշած իրրև ստուերներ, թափառական՝ տաք անապատներուն մէջ, սակայն ազնիւ և աննկուն հայկական արիւնը երակներուն մէջ՝ անձկանօք սպասեցին Հայկական Չատիկին: Շատերն անթեղելով իրենց սրտերուն մէջ ապատութեան տոչտաբող յոյսը՝ փակեցին կարօտալից աչքերնին լաւագոյն Չատիկի մը հասնելով:

Աւաղ, շատ քիչներուն տրուած էր ահաւոր Տէր — Չօրէն դառնալ դէպ ի անմարդածայն հայրենիքը, գէթ սրտակից շունչ մը կամ զով համարյոյ մ'առնելու իւր այրած ճակտին: Կմախքներու անվերջ կարաւաններ գտան: Վոսփորէն անդին հայուն Տէր—Չօրն է:

Կոռնկներն իսկ տխուր, տրտում մեկնած են Հայաստանի անիւնացած երդիքներէն: Մարգերու մէջ ծաղիկները կը բացուին՝ առանց զեղազուարճ հայ մանուկին:

Հալած մաշած իրրև ստուերներ, թափառական տաք անապատներուն մէջ...

Այն վեհապանծ քաղաքները ուր երբեմն սուրն երբեք խոնարհած չէր դառնար, Սիւր, Ատանան, Տիգրանակերտը, Վանն ու Չէթունը, այժմ անծայր դամբարաններ, սպիտակ շիրիմներ են, կանգնուած Հայ կմախքներէ: Անոնց նուիրական